

Arribada d'Eduard Toda a Sardenya (1887)

JOAN ARMANGUÉ
Universitat de Càller

1. LA RENAIXENSA: «DESDE LA CERDENYA»*

Procedent de Còrsega, Eduard Toda desembarcà a Porto Torres a les vuit del matí del 31 de maig de 1887,¹ coincidint amb les festes locals dedicades al màrtir sant Gaví,² que a la ciutat se celebren el dilluns després de la Pentecosta. Passà la nit a Sàsser i l'endemà, després d'una ràpida visita a la ciutat, emprengué el viatge en tren que havia de dur-lo a Càller,³ «ahont prenguí» —es-

* Aquest article s'emmarca dins el projecte de recerca finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació i pels Fons Europeus per al Desenvolupament Regional, ref. FFI2009-14449-C02-01, i també per l'Institut d'Estudis Catalans.

1. Jaume MASSÓ CARBALLIDO (ed.) (2008), *Dietari de viatges d'Eduard Toda i Güell, 1876-1891*, Reus, Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, p. 47, f. 116 (actualment, l'original és propietat «de la vídua —María Teresa Iglesia Hebrero— i els fills d'Eduardo Toda Oliva, nét d'Eduard Toda i Güell»; vegeu p. 11): «El 31 Mayo á las 8 de la mañana desembarco en Porto Torres, Cerdeña. Voy á dormir á Sassari y el día 1 de Junio llego a Cagliari» (citarem sempre a partir de les reproduccions anastàtiques del *Dietari*, tot i que a la segona part del llibre es troben les transcripcions, fetes tot aplicant-hi els oportuns criteris d'edició). Eufemià Fort i Cogul ja havia utilitzat el *Dietari* de Toda per reconstruir la seva biografia (*Eduard Toda, tal com l'he conegut* (1975), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat), però nosaltres deixarem de banda aquest llibre per tal com beure directament de les fonts resultarà no només més pràctic, sinó també molt més segur, des del moment que són molts els materials d'arxiu que han anat apareixent després de l'estudi de Fort i Cogul.

2. Aquesta informació, com altres dades que anirem consignant, prové de les notes autobiogràfiques que trobem en els escrits d'Eduard Toda, publicats a *La Renaixensa*, *La Renaixensa: Diari de Catalunya*, *La Il·lustració Catalana* i *El Globo*, al llarg de l'any 1887.

3. Vegeu Luca SCALA (cur.) (2009), *Memoria sobre los Archivos de Cerdeña*, Càller, Arxiu de Tradicions de l'Alguer, p. 5: «Ministerio de Asuntos Exteriores y Cooperación. Archivo General, Madrid, Expediente personal de Eduardo Toda y Güell, carpeta de documentos amb signatura H-1858: carta d'Eduard

criu— «algun temps en conèixer lo lloch, fer les visites oficials y enterar-me dels afers corrents».⁴

Un cop establert, doncs, a la seva residència oficial a la capital de l'illa, Toda entrà en contacte amb els representants locals de l'autoritat civil, amb els diplomàtics d'altres seus consulars i amb alguns individus de la noblesa sarda, normalment consagrats, per tradició familiar, a la carrera forense. Hem de destacar, entre aquests darrers, Enrico Sanjust Ripoll, baró de Teulada i marquès de Neoneli⁵ (1839-1910), que havia estat alcalde de la ciutat l'any 1876 i conseller municipal entre els anys 1877 i 1886; entaulà amb Eduard Toda una amistat profunda, que influí en l'obra del diplomàtic, el qual va recordar-lo amb les següents paraules, l'any 1927, en ocasió de la inauguració dels Jocs Florals de Barcelona:

Al cap de baix de la Illa, vaig lligar estreta amistat ab un altre descendent de nostra terra, lo noble Enrich Sanjust de Teulada, després vingut a Catalunya per a visitar lo Panadès, d'ahont sortiren sos avis. Fou fervorós devot de nostres velles glories, y escorcollant los recorts catalans de Sardenya arribà a reunir un arxiu, una biblioteca y un muséu, dexats a sa mort a la ciutat de Càller.⁶

Tindrem ocasió de parlar en un altre lloc d'Enrico Sanjust i del seu epistolari dels anys 1887-1890.⁷ Ara només volem afegir que, gràcies efectivament a les

Toda, amb la capçalera *Consulado de España en Cagliari. No 19. Subsecretaría*, adreçada al *Ministro del Estado*, datada 01.06.1887, en la qual declara que «en el día de la fecha me he hecho cargo del servicio de este Consulado, a tenor de lo dispuesto por Real Orden de 27 de abril último». També consta la data oficial de l'1 de juny en un certificat, dins el mateix *Expediente personal*, que li firma el *Subsecretario del Ministerio de Estado* el 15.6.1887.

4. Eduard TODA (1927), *Discurs presidencial dels Jochs Florals de Barcelona: Any MCMXXVII*, Barcelona, La Renaixensa, p. 5-15 (la citació es troba a la p. 11). Per a la bibliografia de l'obra d'Eduard Toda, amb la referència de tots els seus articles coneguts, pot ser parcialment útil l'estudi de Dolores FERRÉ FLORIT (1963), *Bibliografia del il·lustre reusenc D. Eduardo Toda y Güell: Certamen literario 1959*, Reus, Centre de Lectura de Reus, p. 165-207 (n'existeix una edició precedent, que no seguirem en les nostres notes: «Bibliografia de Eduardo Toda», *Boletín Arqueológico* (Tarragona), iv època, núm. 37-40 (1952), p. 325-359).

5. A l'epistolari de Toda trobem que Enrico firma com a «Sanjust de Teulada» i també com a «Sanjust de Neoneli», en aquest darrer cas tot seguint un costum molt arrelat al segle XIX, pel qual hom emprava el predicat feudal heretat de la mare, probablement per tal de distingir les diferents branques d'un mateix llinatge. Per a la família Sanjust, vegeu Francesco FLORIS (2009), *Dizionario delle famiglie nobili della Sardegna*, Càller, Edizioni della Torre, s. v. *Sanjust*, on consten els següents títols en relació amb Enrico Sanjust Ripoll: «Cavaliere, Nobile, Don, Nobile dei Conti di San Lorenzo, Marchese di Neoneli, Marchese di S. Sperate, Conte di Tuili, Barone di Teulada, Signore di Casaforte e dei Salti di Murdeu»).

6. Eduard TODA (1927), *Discurs presidencial dels Jochs Florals de Barcelona: Any MCMXXVII*, Barcelona, La Renaixensa, p. 13.

7. Es troba a la Biblioteca Tomás Navarro Tomás del CSIC, Madrid, signatura SXIX/94050, Eduardo TODA, *Correspondencia*, vol. I: 1870-1889.

seves cartes, sabem que Toda freqüentava l'amic comú Picinelli, probablement Giuseppe, advocat que havia de ser conseller municipal entre els anys 1891 i 1904, autor de diversos estudis relatius al dret contemporani i a la història jurídica de Sardenya.

Encara poc inserit en la societat calleresa, Eduard Toda no deixa de conrear una discreta amistat epistolar, carregada de projectes culturals, amb els antics companys residents a Madrid i Barcelona. Corresponen a l'estiu de 1887 les cartes que analitzarem més endavant, firmades per Manuel Tamayo i Francesc Matheu. Però ara convé que, seguint el fil cronològic, estudiem l'activitat erudita del nostre diplomàtic a la capital de l'illa.

Al llarg de la seva primera setmana d'experiència sarda, Toda va tenir ocasió de conèixer la Biblioteca Universitària i alguns arxius locals, fonamentalment l'Arxiu d'Estat de Càller (l'«Arxiu Oficial», amb paraules seves), amb l'arxiver Francesco Lattari al capdavant (en fou director entre els anys 1883 i 1889, data de la seva mort).⁸ Els recorda en el seu primer article de temàtica sardocatalana, escrit a Càller («Desde la Cerdenya») el 9 de juny de 1887 i publicat a *La Renaixensa: Diari de Catalunya* el dia 16 (vegeu l'apèndix 1):⁹

8. És interessant l'acta del Consiglio degli Archivi del Regno, núm. 81, del 21 de febrer de 1883, al llarg de la qual Francesco Lattari fou nomenat director de l'Arxiu d'Estat de Càller: «Il Consigliere Govi, adempiendo all'incombenza dategliene nell'antecedente seduta, espone i risultati dell'esame da lui fatto delle carte relative al Signor Francesco Lattari, aspirante al posto di Direttore dell'Archivio di Stato in Cagliari. Osserva che, né dalle opere pubblicate né da altro è manifesto che il Signor Lattari sia molto versato nelle materie archivistiche. Si ha soltanto il fatto che egli tenne l'ufficio di Direttore dell'Archivio di Stato in Napoli, dal 17 Settembre 1860 al 6 Settembre 1864, cioè fin quando quella carica e le relative attribuzioni furono riunite e immedesimate nell'Ufficio di Soprintendente da altri occupato, e da ciò si può presumere che egli abbia le richieste condizioni di idoneità. V'ha però un'altra cosa, ed è che il Lattari mentre cessava dalle funzioni di Direttore dell'Archivio, ed otteneva poco dopo la nomina di Segretario Capo della Regia Università di Pavia, veniva, dopo un'inchiesta amministrativa, deferito all'Autorità Giudiziaria come imputato della sottrazione di alcune somme alla cassa dell'Archivio, e della loro conversione in proprio uso. [...] Il Consigliere Carutti afferma che l'incolpabilità del Lattari, circa quanto fu oggetto dell'imputazione, non può essere messa in forse, essendo assodata dalle sentenze, delle quali, per maggiore rassicurazione sarebbe da chieder copia. Aggiunge che, dal momento che i fatti, pei quali ebbe prima luogo l'inchiesta amministrativa, sono quegli stessi sui quali poi si aggirò l'inquisizione giudiziaria, che li ha giustificati, non vi è ragione, a parer suo, per dare omai più peso ai risultati dell'inchiesta amministrativa predetta; e perciò si dichiara favorevole all'accoglimento dell'istanza del Lattari; tenendo pur conto che non trattasi d'intromettere nell'Amministrazione degli Archivi una persona affatto estranea, ma di richiamare in essa chi già ne ha fatto parte per parecchi anni. In conformità di tale avviso il Consiglio, considerando che il Lattari è stato impiegato nell'Amministrazione Archivistica dal 17 Settembre 1860 al 6 Settembre 1864, e ha sostenuto, per questo tempo, l'elevato ufficio di Direttore dell'Archivio di Napoli, delibera a pieni voti che egli venga riammesso nell'Amministrazione medesima, e nominato Archivista di 1° classe, conferendogli al tempo stesso l'ufficio di Direttore dell'Archivio di Stato in Cagliari». (Internet, consulta efectuada l'1 de juliol de 2009; informació actualment eliminada del web.)

9. *La Renaixensa: Diari de Catalunya*, any xvii (1887), núm. 3918 (16 juny), p. 3520-3521. Vegeu el nostre apèndix 1.

He mencionat també'ls arxius, y d'ells poch diré per ara. Lo desorde es evident, per lo qual los materials que tancan no son fácilmente aprofitables. Es aixó més sensible pera nosaltres, catalans, ja que la gran majoría de documents sarts que's conservan, están redactats á nostra llengua y's relacionan ab épocas de la historia nàdva. [...] Una excepció hi ha que notar en lo que's refereix al Arxiu Oficial de Càller, ahont lo sabi professor Lattari ha fet travalls de grandíssima importancia. La classificació dels documents allí tancats es complerta; son orde perfecte fins al punt d'haverse restaurat molts papers, qual conservació deixava bastant que desitjar. Sols falta en aquell establiment, que un catàlech de tota sa part política vingui á dirnos de quanta válua es lo tresor que tanca.¹⁰

A través dels funcionaris de l'Arxiu d'Estat de Càller, entre els quals, a més de Lattari, hi havia Giovanni Pillito, fill d'Ignazio,¹¹ Eduard Toda pogué conèixer alguns particulars d'un vergonyós escàndol del qual encara ara es parla, en ambients arxivístics, amb molta discreció. El fet és que a partir de l'any 1845 havien començat a aparèixer a Càller, a través de canals molt complexos, un llarg seguit de documents d'extrema importància per a la història sarda, de contingut molt coherent amb els fons arxivístics aleshores coneguts i, normalment, amb oportuna coincidència amb buits documentals que desorientaven els historiadors sards, ben immersits, com és natural, en l'imaginari romàntic propi de l'època. Els principals estudiosos d'aquells anys van acollir amb entusiasme aquell degoteig d'informació que es perllongà fins al 1865, i hi dedicaren unes energies que haurien estat més ben aprofitades si haguessin anat acompanyades de major suspicàcia: Pietro Martini, el principal defensor de l'autenticitat d'aquestes *Cartes d'Arborea*, va esmerçar els darrers vint anys de la seva vida al seu sistemàtic estudi, i morí el 1868 sense conèixer el veredicta definitiu pronunciat l'any 1870 per una comissió d'experts de la Reial Acadèmia de la Ciència de Berlín: es tractava d'una extraordinària falsificació, duta a terme per ambició professional i afany de lucre.¹² Vet aquí les paraules que Eduard Toda dedicà a aquest afer en l'esmentada carta escrita «Desde la Cerdenya», el 9 de juny de 1887:

10. Tot i que Francesco Lattari, natural de Cosenza, no va dedicar cap estudi a la documentació sarda, el 7 de desembre de 1889 va presentar al Consiglio degli Archivi del Regno «un catalogo della collezione degli autografi, ed altro catalogo degli indici e inventari esistenti nell'Archivio»; el dia 5 del mateix mes i any, havia sol·licitat sense èxit de dur a terme una missió de recerca de documentació d'interès sard als arxius espanyols; aquest projecte havia estat denegat tant per manca de pressupost com d'arxivers coneixedors de la llengua.

11. Ignazio Pillito n'havia estat director entre els anys 1869 i 1881, en què es jubilà; el va substituir, del 1881 al 1883, malgrat el seu nivell de sotsarxiver, el fill Giovanni, que aconseguí de dret la plaça a la mort de Lattari, el 1889.

12. És una bona síntesi d'aquesta complexa història el llibre de Paolo GAVIANO (1996), *Le carte d'Arborea*, Oristany, S'Alvure.

Pero la fe d'aquellas gents era massa cega, y son entuassiasme massa bullicios pera que fos sólit. [...] Los bons anticuaris calleritans se trobavan ab un período fosch de sa historia, ab un paréntesis que corria desde la invasió mussulmana fins á la constitució del famós jutjat d'Arboréa, y de sobte presentaren una munió de cartas y documents del sigle XI, que no solzament ilustravan la historia sarda de mil anys enrera, sino que donavan nova llum sobre la formació de las llengüas modernas, en lo moment que la llatina's perdia darrera las finals conmocions del imperi de Bissanzi.

Per desgracia, aquells documents, coneguts en lo mon científich baix lo nom de *Pergamins d'Arborea*, careixen d'autenticitat, sent ab tota evidencia obra de moderns falsaris, que explotaren á una la caixa del Govern italiá y la credulitat dels novells arqueólechs de la Cerdenya. Mes, descontantlos del fons que existeix en la Biblioteca-Museu de la vila, quedan encara en ella importantíssims elements d'estudis reunits, pera que vinguin a treballar sobre ells quants s'interessan per los fets y gestas de la isla sarda á través lo curs de sa accidentada historia.

Sembla, però, que Toda desconeix el nom del principal responsable d'aquesta magnífica falsificació, Ignazio Pillito,¹³ antic director de l'Arxiu d'Estat de Càller (1869-1881) i pare del sotsarxiver Giovanni —involucrat, ell també, en la fraudulenta creació de les *Cartes o Falsos d'Arborea*—, que el nostre diplomàtic hagué de conèixer sota les ordres de l'aleshores director Francesco Lattari, i no el posa en relació amb un estudi intitulat «Discurs sobre l'origen del Consolat del Mar», que, escrit en català —però un català après gràcies a la freqüent lectura i transcripció de documents antics, és a dir, gràcies a la seva habilitat d'arxiver—, Ignazio Pillito havia presentat als Jocs Florals de l'any 1864:¹⁴

Ja fa alguns anys, allá per los de 1866 ó 1867 [*sic*, en realitat 1864], los honorables membres del Consistori dels Jochs Florals de Barcelona, se vegeren sorpresos per un treball literari catalá, que enviava desde sa terra un fill de la Cerdenya.

13. Una certa mitificació de la imatge de falsificador d'Ignazio Pillito ha arribat fins a temps molt recents: el 13 de gener de 1991 va aparèixer publicat al diari *Avui* un reportatge firmat per Otilio Pisani, «Un convent de monges sardes resa en català», mereixedor del premi *Avui* 1990, secció «Laia González». Tal com afirma Rita Pireddu en la seva tesina de llicenciatura (*L'uso della lingua catalana nella Cagliari contemporanea: Analisi di una nuova testimonianza*, Università degli Studi di Cagliari, Facoltà di Lingue e Letterature Moderne, a. a. 2005-2006, inèdita), escrita sota la direcció de l'autor d'aquestes ratlles, els continguts recollits a l'article eren falsos, i demostra definitivament la seva teoria, tot recolzant-la amb altres proves documentals, fent notar que el nom de l'autor, Otilio Pisani —que, per cert, no es va presentar a recollir el seu premi—, llegit al contrari ofereix una forma gairebé idèntica a la del nom del falsificador sard: «Inasi Poilito».

14. Vegeu un estudi d'aquesta anècdota, amb la transcripció de l'estudi presentat als Jocs Florals, a Joan ARMANGUÉ (2002), «D'Ignazio Pillito a Francesc Martorell: un fals als Jocs Florals de l'any 1864», a *Homenatge a Francesc Martorell: Arqueòleg a l'Alguer (1868)*, Alguer, Arxiu de Tradicions de l'Alguer, p. 9-18.

Entre aquell llunyà 1864 i l'any 1887, en què Toda escriu aquestes ratlles, s'ha via esdevingut la mort de Manuel Milà i Fontanals (1884), que havia viscut en primera persona l'experiència jocfloralesca d'Ignazio Pillito i havia entaulat amb ell un breu contacte epistolar.¹⁵ És probable que Marià Aguiló, en entrevistar-se amb Toda a Barcelona, conegués aquella antiga anècdota, però no recordés, com sembla natural, el nom de l'autor del «Discurs sobre l'origen del Consolat del Mar», tot i que havia aparegut a les pàgines de *Lo Gay Saber* l'any 1869.¹⁶ No ens consta, de qualsevol manera, que Toda procurés posar-se en contacte amb el falsari arxiver, tot i la probable familiaritat amb el seu fill Giovanni.¹⁷

Marià Aguiló, però, no havia deixat d'informar el jove Eduard Toda sobre l'existència de la colònia catalana de l'Alguer,¹⁸ tot demanant-li de recollir-hi cançons tradicionals.¹⁹ Així i tot, durant els primers dies de la seva estada a Sardenya, Toda té encara molt poca informació sobre la ciutat sardocatalana i les comunitats catalanòfones de l'illa: en el seu article escrit «Desde la Cerdenya», consigna que

lo catalá es avuy aquí un idioma viu, que parlan milers d'habitants: únich conegut en certas comarcas com Alguer y Vilasor, ó donant un caudal considerable de paraulas als demés dialectes populars usats en la isla,

15. L. Nicolau d'OLWER (ed.) (1922), *Epistolari d'en M. Milà i Fontanals*, vol. 1, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, p. 106-107, núm. 72. Aquesta carta, sense data, és considerada posterior al 1864 i anterior al 18 de març de 1869; nosaltres afegiríem, però, que ha de ser necessàriament anterior a l'agost de 1868, data en què Francesc Martorell viatjà a l'Alguer, probablement ja orientat pel que fa a la necessitat d'establir lligams amb intel·lectuals algueresos (per fer-ne obsequi a Manuel Milà, ens sembla interpretar): Milà i Fontanals, en efecte, va escriure que Martorell «se trová envers Alger y, com á bon catalá, no volgué passar aprop d'antichs compatricis sense ferne coneixensa» («La llengua catalana á Sardenya», *Lo Gay Saber*, any II (1 maig 1869), p. 225-226).

16. *Lo Gay Saber*, any II, núm. 34 (30 juliol 1869), p. 265-266.

17. Ignazio Pillito va morir a Càller el 5 de març de 1895. Per als aspectes de caràcter biogràfic d'aquests dos arxivers calleresos, pare i fill, vegeu Francesco Cesare CASULA (2006), *Dizionario storico sardo*, vol. 8, Càller, L'Unione Sarda, s. v. *Pillito*.

18. «És de suposar» —escriu Josep Massot— «que Aguiló no deixà de recomanar a Toda que procurés trobar cançons populars alguereses [...] i no cal dir que Toda complí l'encàrrec»; vegeu Josep MASSOT (1998), «L'obra del Cançoner Popular de Catalunya i Sardenya», a Paolo MANINCHEDDA (ed.), *La Sardegna e la presenza catalana nel Mediterraneo: Atti del VI Congresso dell'Associazione Italiana di Studi Catalani: Cagliari, 11-15 ottobre 1995*, vol. 1, Càller, Cooperativa Universitaria Editrice Cagliariaritana, p. 397-405 (la citació es troba a la p. 402).

19. Ho recordarà el mateix Toda pocs mesos més tard, en una carta oberta a Marià Aguiló: «Mon estimat Mestre: lo darrer dia de ma estada en Barcelona, quan ja'm trobava de camí pera venir á aquesta isla que fou durant quatre sigles catalana, vaig tenir lo gust de passar ab vosté tres curtas horas, y escoltar las recomanacions que volgué ferme pera dirigir los treballs de investigació que'm portavan á Sardenya. Entre altres consells, que venint de vosté sont sempre pera mi manaments, me doná lo de escorcollar las antigas cansons de la terra, veure qué havia produhit per aquí nostra musa popular»; vegeu Eduard TODA (1887), «Cansons populars catalanas en Sardenya», *La Il·lustració Catalana*, època VIII, núm. 171 (31 agost), p. 242-246.

i recorda, tot seguit, l'article presentat als Jocs Florals, com si el català hagués estat la llengua materna de l'autor. Ara bé, ni a Villasor ni a Assemini (trobem aquesta variant a l'esborrany de l'article, conservat a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer, de Vilanova i la Geltrú)²⁰ el català no hi havia sobreviscut, ni era aquesta la llengua materna d'Ignazio Pillito, ni ens ha arribat cap notícia relativa a un enigmàtic «petit setmanari, redactat en català» que «fa dos anys, en un dels ports de la costa occidental, se publicava», tal com fa constar el diplomàtic a l'esmentat article del 9 de juny de 1887.

Ara bé, més enllà de les seves obligacions diplomàtiques i dels seus encàrrecs oficials, Toda afirma que «en mon viatge á Cerdenya, m'animava'l propòsit fet de veure si quedavan encara algunas reminiscencias de la antigua dominació catalana». La contundència d'aquesta expressió sembla més aviat una concessió feta als lectors de *La Renaixensa*, des del moment que, per la seva condició de cònsol, el seu interès no podia absolutament limitar-se a l'àmbit regional català, sinó que havia d'estendre's —i, en efecte, Toda va respectar la dimensió de les seves obligacions consulars de manera molt eficient— a l'àmbit ministerial que li havia conferit l'encàrrec, d'abast espanyol. Veiem, doncs, que el nostre erudit sap combinar bé els seus interessos professionals amb la seva militància dins de l'activisme cultural propi de la Renaixença.

Però amb un bagatge tan lleuger, amb una experiència de poc més d'una setmana a l'illa, Toda només pot generalitzar vagues impressions de viatge a l'hora de documentar les *reminiscències catalanes* a Sardenya (recordem que només havia estat, molt de passada, a Porto Torres i Sàsser, però que havia travessat l'illa de nord a sud en tren). I les troba en l'arquitectura militar i civil i en alguns aspectes del vestuari local. Pel que fa al primer punt, consigna:

Arreu quedan encara los escuts ab las barras catalanas, que com preuhats signes de conquesta, nostres reys prodigaren en sas terras [...]. Arreu s'aixecan las vellas fortalesas, un dia baluarts inespugnables, ahont s'estrellá la forsa de pisans i genovesos. Los antichs casals quedan encara en peu: las rónegas murellas no foren abatudas.

I, pel que fa al vestuari, de seguida enceta un filó d'interès etnogràfic que, amb el pas del temps, assolirà moments de gran interès. Per ara, però, Toda es limita a inserir-se en la tradició semierudita que tant interessava els lectors de *La Renaixensa*, relativa a la pretesa generalització al Mediterrani de la barretina catalana:²¹

20. El vam publicar en el nostre article «Eduard Toda i la cançó infantil algueresa», a Joan BORJA i Joan ARMANGUÉ (cur.) (2008), *Folklore i Romanticisme: Els estudis etnopoètics de la Renaixença*, l'Alguer, Arxiu de Tradicions, p. 9-32.

21. L'ús de la barretina a Sardenya era conegut a Catalunya des que en va difondre una vaga informació el llibre de G. de GREGORY, *Historia de la isla de Cerdeña*, aparegut en francès el 1832 i traduït al castellà per una enigmàtica «Sociedad Literaria» a Barcelona, l'any 1840. Pel que fa a aquest ús —que,

Fins aqueix signe exterior y distintiu de la propia nacionalitat, lo traje, ha escapat la lley eterna de mutació á que'l destí sembla haver somés la nostra rassa. De Port Torres á Cáller, de Terranova al cap Teulada, cubreix á tota la gent la barretina catalana.

Amb tan pocs elements a les mans, Eduard Toda ha de confiar en el seu treball de recerca als arxius, on l'espera tota la documentació catalana que anuncia als seus lectors:

Quedan encara en ella [a l'illa de Sardenya] importantíssims elements d'estudis reunits, pera que vinguin a treballar sobre ells quants s'interessen per los fets y gestas de la isla sarda á través lo curs de sa accidentada historia. [...] La gran majoría de documents sarts que's conservan, están redactats á nostra llengua y's relacionan ab épocas de la historia nadiua. [...] Ja pot suposarse quinas fonts caudalosas existirán en los amagats recons de las bibliotecas y'ls arxius. Los papers esperan en golfas y armaris que una ma piadosa'ls lliuri pera sempre de la pols y del olvit.

Naturalment, aquella «mà piadosa» havia de ser la seva.

2. ELS ESBORRANYS DEL PERÍODE

El 9 de juny de 1887, doncs, Eduard Toda firmava a Cáller el seu primer article de temàtica sarda, adreçat a *La Renaixensa: Diari de Catalunya*. En coneixem l'esborrany, conservat a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer, de Vilanova i la Geltrú. De fet, en aquesta biblioteca hem pogut localitzar els següents esborranys d'articles apareguts a *La Renaixensa*, *El Globo* i *La Il·lustració Catalana*, dins del període del nostre interès: «Carta de Córcega» (Ajaccio, 26 de maig de 1887), «Desde la Córcega» (Ajaccio, 31 de maig de 1887, amb el pseudònim Alí-Bey, en castellà), «Desde la Cerdenya» (Càller, 9 de juny de 1887), «Port Torres» (Càller, 24 de juny de 1887), «El cólera en Italia» (Càller, 13 de juliol, 29 de juliol i 4 de setembre de 1887, amb el pseudònim Alí-Bey, en castellà), «Sásser» (19 de juliol de 1887), «Cáller» (2 de setembre de 1887), «Bonayre» (Càller, 9 de setembre de 1887), «Cartas de Alger. La ciutat» (4 d'octubre de 1887), «Cansons populars catalanas en Sardenya» (5 d'octubre de 1887), «La poesia religiosa en Sardenya» (Sardenya, 1887), «Notas sassaresas. Cóm menjava Sásser al sigle XVI» (s. ll., s. d.), «Notas sassaresas» (s. ll., s. d.), «Notas de Italia. Lo cementiri de Pisa» (Pisa, 1888).

de fet, té poca relació amb la projecció mediterrània de Catalunya—, vegeu Ramon VIOLANT I SIMORRA (2007), «Paralelismi culturals tra Sardegna, Catalogna e Baleari», *Insula: Quaderno di Cultura Sarda*, núm. 2 (desembre), p. 93-115.

Coneixent les versions definitives publicades en les revistes del període, hem de dir que els esborranys afegeixen poca informació d'interès, no sempre, però, del tot negligible. Ens aclareixen, per exemple, el rigorós mètode de treball del seu autor: es tracta, en efecte, de textos en brut, farcits de correccions autògrafes contemporànies al moment de l'escriptura, a la recerca d'un millorament estilístic, de sinònims que evitin repeticions enutjoses, etc. Ara bé, tot i que són clarament llegibles, Eduard Toda en degué fer una nova versió en net, que és la que envia a les redaccions de les revistes que li demanaven col·laboracions, tot conservant l'esborrany. Ens ho demostra l'article que repetidament hem citat fins ara: en un cert punt, Toda escriu, a l'esborrany, que «fá trenta ó cuarenta anys, dos ó tres homes entusiastas de las vellas grandesas de la terra anaren recullint los monumentos que esparosos per ella's veyan y fundaren lo Museu y Biblioteca de Cáller»; comparem la frase amb la que, efectivament, va aparèixer a *La Renaixensa: Diari de Catalunya*: «Fá trenta ó cuarenta anys, dos ó tres homes entusiastas de las vellas grandesas de la terra, 'l canonje Spano, Manno, Martini, anaren recullint los monumentos que esparosos per ella's veyan y fundaren lo Museu y Biblioteca de Cáller». L'autor hi ha afegit, en un text intermedi que no coneixem, els noms dels tres principals historiadors sards dels anys immediatament precedents, Giovanni Spano, Giuseppe Manno i Pietro Martini, una informació que no podia ser a l'abast dels redactors de *La Renaixensa*. Així, no només podem valorar el respecte de l'autor envers la seva obra —inclosa la de to menor, com poden ser aquestes col·laboracions per a un escriptor que ja ha publicat una llarga sèrie de llibres—, sinó també l'afany del col·leccionista, que no es desfà d'uns materials obsolets, ni tan sols quan ja han transcendit de manera definitiva. És gràcies a aquest afany que hem pogut localitzar un llarg seguit de cartes i memòries, de les quals anirem parlant al lloc oportú.

Els esborranys, esporàdicament, poden posar en relleu certs repensaments de l'autor, tot fornint-nos noves traces sobre el seu procés de formació. Vegem un exemple també d'aquest fenomen, exemple que ja hem esmentat més amunt però que ara ens farà servei de nou. A *La Renaixensa* llegim que «lo catalá es avuy aquí un idioma viu, que parlan milers d'habitants: únich conegut en certas comarcas com Alguer y Vilasor»; en l'esborrany, el nom d'aquesta segona localitat en corregeix un altre, ratllat: «Assemini». Ara bé, ni a Assemini ni a Villasor, dues localitats molt a prop de Cáller, no ens consta que s'hi hagués conservat la llengua catalana. Això ens demostra, per tant, no només que una setmana després d'haver arribat a l'illa Eduard Toda encara no compta amb una informació suficient, sinó que confia en la veracitat d'allò que hom li assegura, tot afegint-ho a certes generalitzacions deduïdes de les seves impressions de viatge. Fa, en definitiva, un treball de periodista, no pas d'erudit, en aquests articles.

Finalment, els esborranys, que encara no han passat pel filtre corrector de l'equip de redacció de *La Renaixensa*, ens permeten de conèixer un model de llen-

gua molt més proper a l'espontaneïtat estilística de l'autor, lleugerament dialectalitzant i arcaïtzant respecte als estàndards del periòdic. Els subjuntius, per exemple, li són corregits de manera sistemàtica: els seus «mantinguessen», «haje», «vinga» o «puga» esdevenen «mantinguessin», «hagi», «vingui» o «pugui»; els seus «eix» o «esta» esdevenen «aqueix» i «aquesta»; un dialectal «espeny» li és corregit per «empeny», etc.

Cal dir, però, que en algunes ocasions les males lectures per part dels redactors de *La Renaixensa* creen lleugeres imperfeccions, de manera que l'esberrany contribueix a l'adequada comprensió del text. Una coma fora de lloc pot ser de vegades suficient. Llegim a *La Renaixensa* que «quedan encara en ella [a la vila] importantíssims elements d'estudis reunits, pera que vinguin a treballar sobre ells quants s'interessen per los fets y gestas de la isla sarda». Una -s ha passat a ocupar el lloc d'una coma, de manera que només té sentit la frase de l'esberrany: «Quedan encara en ella importantíssims elements d'estudi, reunits pera que vingan a treballar sobre ells quants s'interessen per los fets y gestas de la isla sarda».

3. RECERCA ETNOGRÀFICA: LA INDUMENTÀRIA TRADICIONAL

Ja hem vist més amunt l'interès d'Eduard Toda envers l'ús generalitzat a Sardenya de la barretina, «signe exterior y distintiu de la propia nacionalitat». De fet, al llarg de la seva breu estada a Còrsega, Toda ja havia tingut ocasió d'assenyalar, per als lectors de *La Renaixensa*, algunes dades de relleu en relació amb la indumentària tradicional corsa, tant masculina com femenina.

Embarcat a Marsella el dia 20 de maig de 1887, el nostre diplomàtic va arribar a Ajaccio, a bord del *Bocognano*,²² a les nou del matí de l'endemà.²³ Tot esperant la partença del vaixell que havia de dur-lo a Sardenya, el dia 22 firmà el seu primer article de temàtica local: «Un cop d'ull a Corcega».²⁴ Naturalment, encara no s'havia mogut de la capital de l'illa, de manera que les seves notes són sovint elaboracions de les seves impressions des del vaixell («He vist Córsega; durant deu horas he corregut sas costas y admirat sas montanyas, y fa dos dias contemplo Ajaccio»;

22. Aquest és el nom autèntic del vaixell, que reprèn el d'una localitat del centre de Còrsega, al departament de Còrsega del Sud. En canvi, en altres articles de Toda, que comentarem tot seguit, trobem el nom de «Bocognone», sens dubte per una inicial mala lectura dels redactors de *La Renaixensa*, que va arrossegar-ne altres de posteriors (com el de *La Ilustración Artística*, per exemple).

23. Jaume MASSÓ CARBALLIDO (ed.) (2008), *Dietari de viatges d'Eduard Toda i Güell*, Reus, Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, p. 47, f. 116: «Salgo de Marsella el dia 20 de Mayo de 1887, á bordo del vapor *Bocognano*, grande como un zapato, en dirección á Ajaccio. La travesia dura 15 horas, con tiempo regular y bastante viento. El barquito danza que es un primor verlo. A las nueve de la mañana [del 21 de maig] desembarco en la capital de Córcega, alojándome en el Hotel de Francia».

24. *La Renaixensa: Diari de Catalunya*, any xvii (1887), núm. 3886 (27 maig), p. 3106-3108.

«jo contemplava [...] lo golf d' Ajaccio des de la cuberta de mon vapor») o de les seves passejades per la ciutat (que «sols compren quatre ó cinch carrers disposats en ángul recte y creuhats per estretas travessías»). Així i tot, no s'està de generalitzar alguns aspectes relatius a la indumentària dels corsos, tot abocant la seva fervorosa imaginació damunt d'una fotografia adquirida a la ciutat:²⁵

He pogut adquirir una fotografia de la derrera colla d'eixos *banditti*, que fa pochs anys sembrá'l terror en lo centre de la isla, familia Bellacochu, y la llástima m'omple'l cor en veure tan estrany grupo. Ell, lo cap de la cuadrilla, es un home que aparenta tenir trentacinch anys, fort, moreno, de forta barba negra y trajo de vellut de cotó. Sa muller, vestida exactament ab los mocadors en cap y coll com las donas catalanas, era'l segon de la partida, y'l cigarro en la boca y'l retaco entre las mans devia obehir las ordes de son marit. Lo resto de la cuadrilla era compost de tres donas, una nena de catorze anys, quatre nens petits y dos gossos.

He parlat del vestit d'aquestos lladres y aixó'm porta á recalcar la observació feta sobre'l de las donas corsas: van vestidas igual que nostres paysans. ¿Es que encara la vella influencia catalana se fa sentir sobre'l país?

No cal dir que aquesta pretesa «vella influencia catalana» és una fantasiosa relliscada historiogràfica, natural en qui encara no disposa dels elements necessaris per a analitzar la història de l'antic *Regne de Còrsega i Sardenya* (ocupat al segle XIV per la corona d'Aragó només parcialment, tot deixant-ne fora precisament Còrsega). Però ens interessen les observacions de caràcter etnogràfic, que es repetiran ben aviat. En efecte, a causa d'un temporal va ser anul·lada «l'expedició setmanal que's fa entre Ajaccio y Port-Torres», de manera que «forçós m'ha sigut [...] detenirme vuit dias mes en Còrsega». Com era d'esperar, Toda dedica aquest temps a «fer algunas excursions als voltants de sa capital» i, com a conseqüència d'això, a escriure el seu segon article de temàtica corsa, «Carta de Còrcega»,²⁶ firmat el dia 26 de maig de 1887, on registra les següents observacions:

No es precis internarse massa en la comarca [dels camps d' Ajaccio] pera trobar en sos naturals elements al habitant del país, lo cors. Alt, forsut, moreno, ample d'espalla, de bara negra, cabell larch y sedós, tal es son tipo. Al véurel se comprén que forma rassa apart entre'ls diferents pobles que voltan sa isla.

25. Aquesta fotografia, amb un altre gravat de temàtica paisatgística, va ser utilitzada quatre anys més tard per il·lustrar l'article d'Eduardo Toda (1891), «Córcega. Notas de viaje», *La Ilustración Artística*, any X (18 maig), p. 310-311: es tracta d'una adaptació en castellà dels tres articles del mes de maig de 1887 que ressenyem en aquestes pàgines.

26. *La Renaixensa: Diari de Catalunya*, any XVII (1887), núm. 3889 (4 juny), p. 3271-3273.

Entre las donas se conserva mes pur encara'l tipo de la rassa. No'ns estranya véurelas a nosaltres, catalans; que las pendríam per donas de la terra, si sa llengua no'ls hi fes traició al moment d'obrir la boca. Altas, secas, morenas, vesteixen exactament com nostras paisanas, ab faldilla senzilla y davantal, un mocador al cos y un altre al cap. En los camps solen preservarse del sol ab una rodona de palla que dos cordons subjectan sota las barras.

Toda és sempre molt atent a la sensibilitat dels seus lectors, de manera que aquestes anotacions que podien interessar els abonats a *La Renaixensa* (ens referim a les referències a l'aparent catalanitat de la indumentària femenina) desapareixen pocs dies més tard, quan refà en castellà els seus dos articles corsos per tal d'adreçar-ne un de nou a *El Globo*, de Madrid, tot afegint-hi informació recent relativa a la seva excursió a la serra d'Apietto, prop d'Ajaccio.²⁷ No deixa de descriure, però, la semblança de l'home cors, tot reprenent alguns aspectes anticipats en comentar la fotografia de la colla de bandits que havia presentat pocs dies abans:

Los corsos salen siempre armados, y van por los campos con el fusil cruzado á la espalda y el cinto repleto de municiones. A veces, lo confieso, su aparición no es por completo agradable, especialmente cuando se les vé acercarse cubiertos con su ancho sombrero de fieltro negro, la barba poblada, las botas de cuero hasta la rodilla y el arma en la mano.

No se'ns fa estrany, doncs, que amb aquests antecedents tan recents, un cop establert a Càller, Eduard Toda continuï interessant-se per la indumentària sarda. És més, el seu afany col·leccionista l'empeny a adquirir-ne algunes mostres, tal com escriurà ell mateix l'11 de juliol en un article dedicat a «Sásser»:²⁸

Los vestits de la gent guardan encara las vellas modas del pais. No'm referei-xo ab aixó á dintre mateix de la ciutat, ahont si bé es veritat que'ls trajos locals abundan, en cambi se veu molta gent vestida al us ordinari de Europa. [...] Mes per la rodonada de Sásser impera encara entre'ls homes la negra barretina. Lo gech ab caputxa, la calsa curta coberta per la gonella y'l calsó de pany negre. Las

27. «Desde la Córcega», *El Globo* (6 juny 1887), amb el pseudònim Ali-Bey (vegeu Dolores FERRÉ FLORIT (1963), *Bibliografía del ilustre reusense D. Eduardo Toda y Güell: Certamen literario 1959*, Reus, Centre de Lectura de Reus, p. 188). Citem a partir de l'esborrany conservat a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer, de Vilanova i la Geltrú. El manuscrit és firmat a Ajaccio el 31 de maig de 1887, però, tal com hem vist més amunt, aquell mateix dia Toda desembarca a Porto Torres a les vuit del matí (Jaume MASSÓ CARBALLIDO (ed.) (2008), *Dietari de viatges d'Eduard Toda i Güell*, Reus, Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, p. 47). Probablement, o el lloc o la data de la firma de l'article han estat adaptats segons els interessos de l'autor: li podia semblar adequat, per exemple, firmar a Ajaccio un article dedicat a Córsega, encara que l'hagués enllestit durant la travessa que el duia a Sardenya.

28. *La Renaixensa*, any XVII (1887), p. 3832. Vegeu l'apèndix 3 d'aquest capítol.

donas també's distingeixen per la varietat de sos vestits y la riquesa de sos adornos, *dels que he tingut la fortuna de fer acopi pera portar á Catalunya.*

Efectivament, Toda vol fer donació a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer, de Vilanova i la Geltrú, d'aquestes mostres de vestits i «adornos», tal com va escriure al bibliotecari Joan Oliva, el 15 de juny de 1887 (és a dir, una setmana després del seu primer article sard, «Desde la Cerdenya», amb la qual cosa reprenem el fil cronològic que voldríem imposar-nos). L'endemà, 16 de juny, Oliva n'informava amb aquestes paraules Balaguer, que aleshores es trobava a Madrid:²⁹

Ayer recibí una muy agradable carta del Sr. Toda, quien me previene, prohibiéndome que lo mencione por ahora, que cuando regrese traerá una serie de trajes sardos con el objeto de vestir maniqués, enviandome fotografías de cabezas para que mandemos esculpir las y tener los maniqués listos para vestirlos en cuanto él llegue y dar una conferencia sobre Cerdeña antigua y moderna que dice ha de ser más interesante que la que nos dió sobre Egipto.

4. RECERCA ETNOGRÀFICA: LA FOTOGRAFIA

Amb la finalitat, doncs, de fer modelar maniquins per tal de poder-los vestir a la manera sarda en ocasió d'una futura conferència a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer,³⁰ el 15 de juny de 1887 Eduard Toda enviava al bibliotecari Joan Oliva «fotografías de cabezas» d'individus sards.³¹ Ja hem tingut ocasió de notar el seu interès envers la fotografia,³² gràcies a l'adquisició a Ajaccio d'un retrat de grup de la darrera colla de bandits corsos que, amb una vista d'un paisatge de la serra d'Apietto, serviren per a la predisposició de sengles gravats que il·lustraren el seu article sobre «Córcega. Notas de viaje», a *La Ilustración Artística*, el 18 de maig

29. Biblioteca Museu Víctor Balaguer, carta de Joan Oliva a Víctor Balaguer (16 de juny de 1887), registre 40, signatura 487. Volem agrair a l'actual directora de la Biblioteca, Montserrat Comas, la seva amabilitat a l'hora de fer-nos arribar còpies electròniques dels materials custodiats en la institució que dirigeix.

30. Aquests vestits, amb les joies de plata que havien d'ornar-los i de les quals parlarem més endavant, ja no es troben al Museu de Vilanova.

31. Pel que fa a les relacions entre el bibliotecari Joan Oliva i Eduard Toda, i l'interès d'aquest darrer a enriquir amb les seves donacions la Biblioteca Museu, vegeu l'article de Montserrat COMAS I GÜELL (2008), «Biografía vilanovina d'Eduard Toda», a *Víctor Balaguer i la identitat col·lectiva*, Catarroja, Barcelona i Palma, Afers, p. 203-219.

32. Són molt abundants, a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer, les fotografies relatives a missions consulars anteriors a la que dugué Eduard Toda a Sardenya (però hi són absents fotografies del període sard, 1887-1890). Convé destacar, en aquest sentit, l'exposició muntada entre el 4 d'octubre de 2007 i el 17 de febrer de 2008 (posteriorment itinerant), «Del Nil a Catalunya. El llegat d'Eduard Toda», comissionada per Josep Padró Parcerisa i Jordi Mestre i Vergés, que recollia engrandiments de 91 de les 166 fotografies relatives als anys 1884-1886, és a dir, els anys d'estada d'Eduard Toda a Egipte.

de 1891. Però no només això: amb el seu equipatge, Toda carregava, també, una càmera fotogràfica, gràcies a la qual va poder fotografiar un llarg seguit de monuments i paisatges sards que, a mesura que la cronologia ens hi acostí, anirem documentant.³³ Més enllà de les vistes preses a Còrsega, de moment podem tenir en compte que el 31 de maig de 1887, un cop desembarcat al nord de Sardenya i abans d'anar-se'n a passar la nit a Sàsser, Toda pogué tenir ocasió de fotografiar el pont romà de la localitat portuària de Porto Torres.³⁴

Coneixem les «fotografías de cabezas» enviades a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer el 15 de maig de 1887. Es tracta d'una sèrie de retrats masculins, de mig cos, d'un vigor etnogràfic molt intens, on destaca, si més no als nostres ulls moderns, el freqüent ús de la barretina i altres lligadures pròpies de les classes humils sardes, ús que, naturalment, volia ser evidenciat en aquesta galeria. Ara bé, no coneixem la mecànica a través de la qual Toda adquirí aquesta col·lecció, que tant podria haver realitzat ell mateix, a Càller estant, amb la seva càmera personal, com podria haver-la encarregada a un estudi professional, on els aspectes tècnics havien de trobar una resolució més adequada. El recurs d'Eduard Toda a estudis professionals en aquest període és alhora demostrat per l'existència d'una altra sèrie de fotografies, que el diplomàtic lliurà, també, al mateix Arxiu barceloní, en què hom documenta, amb retrats de cos sencer i en interiors oportunament decorats, un llarg seguit de vestits tradicionals masculins i femenins procedents de diversos territoris sards: no cal dir que temàticament aquesta sèrie es col·loca al costat de la dels retrats masculins de mig cos, útil per a l'exposició vilanovina programada per a l'hivern de 1887, per bé que no gaudeix del mateix interès etnogràfic, des del moment que els senyors i les dames retratats pertanyen clarament a la classe burgesa, i només amb la intenció de fer-se fotografiar vesteixen els luxosos vestits tradicionals reservats a les diades festives.

5. CORRESPONDÈNCIA AMB MADRID

Les notícies de l'activitat diplomàtica de Toda arriben a Madrid, i el 15 de juny de 1887 el sotssecretari del Ministeri d'Estat estén un certificat en el qual confirma que Eduard Toda ha estat encarregat «interinamente del Consulado de la Nación en Cagliari».³⁵

33. Aquestes fotografies es troben conservades a l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona, de l'Arxiu Històric de la Ciutat, al qual les lliurà Eduard Toda, ensems amb altres materials fotogràfics, entre els anys 1920 i 1936. Una petita part d'aquest *Fons Eduard Toda i Güell* va ser proposada al públic l'any 2005, en ocasió de l'exposició «Passió pels llibres, passió per la cultura: Eduard Toda i la seva donació a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona».

34. Arxiu Fotogràfic de Barcelona, *Fons Eduard Toda i Güell*, SO.63.31-c-4762, «Porto Torres».

35. Ministerio de Asuntos Exteriores y Cooperación, Archivo General, Madrid, *Expediente personal de Eduardo Toda y Güell*, H-1858.

Molt més interessant que no pas això, però, és un nou projecte de Toda, la fase incipient del qual coneixem gràcies a una carta que va adreçar-li, com a resposta a una de precedent seva, el director de la Biblioteca Nacional de Madrid, Manuel Tamayo y Baus, firmada el 17 de juny de 1887. De la seva lectura deduïm que Eduard Toda, lleugerament informat sobre els fons bibliogràfics de la ciutat on residia de feia quinze dies (però capaç, com hem vist més amunt, de comprometre's amb Víctor Balaguer i la seva Biblioteca Museu per a pronunciar en un futur immediat una conferència «sobre Cerdeña antigua y moderna»),³⁶ ja s'havia fet el propòsit de redactar la que acabaria essent una de les seves obres cabdals, la fonamental *Bibliografía española de Cerdeña*,³⁷ i n'havia escrit fins i tot el «Plan de la obra», que adreçà al director de la Biblioteca Nacional per tal de demanar-li consell de cara a una eventual participació als premis convocats per aquella entitat.

En efecte, el reglament de la Biblioteca Nacional, previst a la Reial ordre del 3 de desembre de 1856 i aprovat el 7 de gener de 1857, amb el qual es renovava el funcionament de l'entitat, instituïa en el seu títol xv, «De los premios y recompensas», la convocatòria anual de quatre premis de caràcter bibliogràfic, dos dels quals eren destinats tant a personal intern com a estudiosos externs. L'article 104 del reglament, però, no acabava de deixar clar si el projecte de Toda (relatiu a bibliografia de caràcter hispanosard) podia encabir-se o no en un d'aquests dos premis, i així n'informà Manuel Tamayo al jove diplomàtic. Vet aquí el text de l'article 104:³⁸

Los premios serán cuatro:

Uno de 8.000 r[eale]s, para la persona, de dentro ó fuera del Establecimiento, que presente más y mejores artículos bibliográfico-biográficos, acerca de escritores españoles.

Otro de 6.000 r[eale]s, para la persona, de dentro ó fuera del Establecimiento, que presente en mayor número, y con superior desempeño, monografías de literatura española, ó sean artículos bibliográficos de un género.

[...]

Probablement, aquest segon premi era el que més s'adeia als propòsits d'Eduard Toda, des del moment que no havia d'aprofundir aspectes biogràfics relacio-

36. Biblioteca Museu Víctor Balaguer, carta de Joan Oliva a Víctor Balaguer (16 de juny de 1887), registre 40, signatura 487.

37. Eduardo TODA (1890), *Bibliografía española de Cerdeña*, Madrid, Tipografía de los Huérfanos (n'existeix una versió anastàtica: Milà, 1979).

38. BIBLIOTECA NACIONAL DE ESPAÑA (1857), *Decreto orgánico y reglamento de la Biblioteca Nacional: dados por S. M. en 3 y en 7 de enero de 1857*, Madrid, Imprenta Nacional.

nats amb escriptors espanyols, sinó bastir una bibliografia local, per bé que no havia de ser *de gènere*. La interpretació d'aquest article 104, doncs, requeia en el bon criteri del tribunal dels premis; de manera que Manuel Tamayo, sense pronunciar-se d'una manera concloent, va voler donar esperances al jove que se li confiava, tot remetent-li aquesta carta:³⁹

Biblioteca Nacional. Dirección. Particular.

Sr. D. Eduardo Toda.

Señor y de veras estimado amigo mío: conservo de Ud. grato recuerdo y ver su letra ha sido para mí motivo de satisfacción.

La idea de componer una bibliografía hispano-sarda me parece digna de grande aplauso y acertadísimo el plan formado por Ud.; pero no es seguro que una obra como la que Ud. proyecta pueda ser admitida en los concursos de la Biblioteca Nacional. Personas muy competentes opinan que no y otras de no menos ilustradas aseguran que sí. Para mí el punto es dudoso. Tome Ud. juicio por sí mismo en vista de la adjunta copia del artículo 104 del Reglamento de esta casa.

Yo, si fuera que Ud., haría el trabajo á riesgo y ventura, procurando no omitir en nada de cuanto pudiera tener interés para España, como, por ejemplo, la noticia de impresos y manuscritos en lengua catalana.

Ud. es capaz de llevar felizmente á cabo esta utilísima empresa; y en el tribunal de premios del concurso á que Ud. presentara su obra no faltaría probablemente quien abogara porque se diera á dicho artículo una interpretación que hiciera posible admitir y premiar un trabajo que más ó menos directamente sería beneficioso para la bibliografía española.

Contestación más categórica hubiera querido dar á Ud.; pero, por desgracia, he de limitarme á asegurarle que contribuir á que un libro de Ud. fuese laureado por esta Biblioteca llenaría de gozo á su verdadero admirador y cordial amigo q.s.m.b.,

Manuel Tamayo y Baus
Madrid: 17 de junio de 1887

Convé cridar l'atenció sobre un dels consells de Manuel Tamayo, el relatiu a la conveniència de donar «noticia de impresos y manuscritos en lengua catalana», perquè podria ser la resposta a un dubte expressat pel diplomàtic que, en efecte, acabà recollint a la seva *Bibliografía* llargs llistats dels manuscrits catalans que pogué consultar als arxius sards.

39. Biblioteca Tomás Navarro Tomás del CSIC, Madrid, signatura SXIX/94050, Eduardo TODA, *Correspondencia*, vol. 1: 1870-1889, núm. 50.

6. LA RENAIXENSA: «PORT TORRES»

Entre visites oficials i la feixuga tasca d'«enterar-me dels afers corrents», Toda ha interromput durant un parell de setmanes les seves freqüents col·laboracions amb *La Renaixensa: Diari de Catalunya*, i les reprèn el dia de Sant Joan amb un article en què recorda les condicions del seu viatge naval d'Ajaccio a Porto Torres, durant la nit del 30 al 31 de maig (vegeu l'apèndix 2: «Port Torres»);⁴⁰ Convé recordar que la seva experiència a la vila del nord de Sardenya s'havia limitat a menys d'un dia, des del moment que Toda ja passà aquella nit del 31 a Sàsser.

La primera part de l'article consisteix en unes lleugeres impressions de viatge al llarg de les quals l'autor cita alguns topònims de la costa nord-occidental sarda que, de moment, només coneix per referències, potser apreses al llarg del trajecte: «las bocas de Bonifaci», «los pichs de Punta Arena» i «el golf de la Asinara». Pel que fa a aquesta illota que dona nom al golf envers el qual s'adreçava el seu vapor, convé assenyalar que Toda, amb els anys, n'adoptarà una variant d'origen medieval i de forma catalana, «Llinayre», present a la *Crònica* de Pere el Cerimoniós⁴¹ i que trobem encara, però ja com a nota d'erudició historicista, en certs textos fins i tot del segle XVIII, com per exemple *La storia della Sardegna*, de Gazzano:⁴² a *Recorts catalans de Sardenya*, on el nostre diplomàtic, el 1903, reprendrà, tot corregint-lo, el seu article sobre «Port Torres» de 1887, hi podem llegir que, tot arribant a Sardenya des de Còrsega, «se costea per la dreta la Isla de Llinayre, que'ls mapas italians moderns designan baix lo nom de *Asinara*».⁴³

Ara bé, l'ús de certs topònims ens informa, alhora, que Toda, si més no a la fi d'aquell mes de juny de 1887, ja compta amb una lleugera informació geogràfica i històrica d'origen llibresc: no dubta, per exemple, a referir-se a Porto Torres amb una variant del seu nom llatí, *Turris Libysson*a (és a dir, «*Turris Libysonis*»), probablement extreta, com veurem tot seguit, de l'*Itinéraire de l'île de Sardaigne* d'Alberto Della Marmora. Però, encara més que no pas això, ens interessa l'ús arcaïtzant del topònim català de la ciutat de Castelsardo, que ell anomena amb gran seguretat «Castell Aragonés»: aquest topònim, que el 1516 havia substituït el precedent de *Castell Genovès*, adoptà la forma oficial, encara ara vigent, de *Castelsardo* l'any 1767,⁴⁴ i tot seguit s'esborraren de la memòria popu-

40. *La Renaixensa: Diari de Catalunya*, any XVII (1887) (juny), p. 3832 i s.

41. Cap. V, 20: «Llinayre».

42. Michele Antonio GAZZANO (1777), *La storia della Sardegna scritta dall'intendente*, vol. II, Càller, Nella Stamperia Reale di Cagliari, p. 55: «Nel 1353 [...] quella [squadra] di Genova, per quanto riferirono le spie, era allora nel porto di Linaire, terra distante quaranta miglia d'Algheri» i, en nota, «probabilmente l'Asinara».

43. Eduard TODA (1903), *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, p. 100.

44. Francesco Cesare CASULA (2006), *Dizionario storico sardo*, vol. 3, Càller, L'Unione Sarda, s. v. *Castelsardo, abitato*.

lar les variants anteriors, que no sobrevisqueren ni tan sols a l'Alguer (com no hi va sobreviure, tampoc, el topònim de *Llinaire*). Toda, per tant, deu a alguna iniciativa de caràcter erudit l'ús d'aquella forma arcaica, o bé al moment de la seva arribada a Sardenya, o bé un mes més tard, quan redacta el seu article dedicat a «Port Torres».

Continuant amb la lectura d'aquest text, hem de dir que en les notes autobiogràfiques que trobem escampades a l'obra d'Eduard Toda ens sorprèn sempre la manca de rigor pel que fa a la consignació de les dates, cosa que fa ballar de manera considerable la reconstrucció cronològica dels seus complexos itineraris. Aquell 24 de juny de 1887, per exemple, Toda escrivia que quan desembarcà a Porto Torres «era'l dia 1 del corrent Juny, y la casualitat volgué que caygués en tal jorn la festa de Sant Gaví» (que a Porto Torres se celebra el diumenge i dilluns de Pentecosta, per bé que el conjunt de la festa dura tres dies). Ara bé, tal com hem vist més amunt, en el seu *Dietari de viatges* ell mateix escriu que «el 31 Mayo á las 8 de la mañana desembarco en Porto Torres, Cerdeña. Voy á dormir á Sassari y el dia 1 de Junio llego a Cagliari»,⁴⁵ des d'on, en efecte, firmarà amb data d'1 de juny una declaració segons la qual «en el día de la fecha me he hecho cargo del servicio de este Consulado».⁴⁶ Considerem que, precisament perquè es tracta d'un dietari, és més de fiar allò que hi consigna, probablement de manera immediata, que no pas les reconstruccions posteriors recollides en articles on ha de confiar en la seva memòria. Així i tot, la multiplicitat de les fonts complica el problema encara més: recordem que la carta escrita «Desde la Córcega» per a *El Globo* era firmada a Ajaccio el 31 de maig de 1887. Eduard Toda, o bé no es trobava a Ajaccio, o bé no va escriure aquell article el 31 de maig. Existeix, doncs, una manipulació voluntària de les dates: no sabem, però, quins criteris podien empènyer Toda a aquesta manipulació. Sovint, però, fou la deixadesa: per tal d'insistir en la data de la seva primera estada a Porto Torres, podem tenir en compte que, a *Recorts catalans de Sardenya*, afirma que hi anà a visitar el pont romà «á las dotza d'un mitjdia d'Abril» (p. 100) i, alhora, que «la festa de Sant Gaví, a primers de Maig, se celebra encara en nostres días» (p. 118). En realitat, però, tant la visita al pont com la festa de Sant Gaví havien coincidit amb el seu primer dia a Sardenya.

Però anem endavant amb la lectura de l'article dedicat a «Port Torres». Després de les inicials lleus impressions de viatge, sobtadament Toda deixa de banda

45. Jaume MASSÓ CARBALLIDO (ed.) (2008), *Dietari de viatges d'Eduard Toda i Güell*, Reus, Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, p. 47, f. 116.

46. Ministerio de Asuntos Exteriores y Cooperación, Archivo General, Madrid, *Expediente personal de Eduardo Toda y Güell*, H-1858, núm. 19.

els records personals per tal de refer la història dels principals monuments de la localitat: fonamentalment, el pont romà⁴⁷ i la basílica de Sant Gavi. Però, com que la seva experiència personal a la vila s'havia limitat a un grapat d'hores, ha de recórrer a la informació de caràcter llibresc per tal d'enllestir la redacció del seu article. I es recolza en el famós *Itinéraire de l'île de Sardaigne* d'Alberto Della Marmora,⁴⁸ que comptava amb gran difusió a l'illa i, per tant, era fàcilment accessible a Càller. Tot i que el llibre de Della Marmora ja havia estat traduït a l'italià, a càrrec de Giovanni Spano,⁴⁹ al qual devem, a més, uns *Emendamenti ed aggiunte all'Itinerario della isola di Sardegna* del conte A. Della Marmora,⁵⁰ ens consta que Toda seguí l'original francès de l'*Itinéraire*.⁵¹

El català, doncs, a partir d'aquest punt resumirà el text del general piemontès, sense esperit crític però amb major agilitat divulgadora, periodística (enfront de l'extrema erudició de Della Marmora): la gosadia de Toda arriba al punt de posar en boca de «mon guia» una informació procedent de l'*Itinéraire* de Della Marmora: «Al tornar á la vila vegí á la dreta un gran edifici de rajola, desfet, arruïnat, malmés, ab la terra de son entorn excavada en totes direccions. *Es lo palau del Rey bárbaro*, me digué mon guia. Aixís es coneguda en lo país aquella construcció que era un gran temple dedicat per los romans á la Fortuna, y vora'l qual l'Emperador Felip l'Arab manà construir una basílica l'any 247».⁵²

Però, encara desinformat pel que fa a les fonts històriques sardes i desconeixedor del greu abast de les *Cartes d'Arborea*, que havien corromput els arxius sards, ara Toda divulga, també a Catalunya, falses informacions proposades per Pietro Martini el 1856 al *Testo di due codici cartacei d'Arborea*,⁵³ recollides per Della Marmora en el seu *Itinéraire* el 1860 i traduïdes a l'italià per Giovanni Spano el 1868, és a dir, dos anys abans que fos confirmada des de Berlín la falsedat del fons, i ingènuament copia, sempre a partir de l'*Itinéraire*, la fantasiosa testimoniança d'un inexistent Anton

47. Podria correspondre a aquesta primera visita al pont romà la fotografia, probablement deguda al nostre viatger, conservada a l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona, *Fons Eduard Toda i Güell*, SO.63.31-c-4762, «Porto Torres».

48. Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr.

49. Alberto DELLA MARMORA (1868), *Itinerario dell'isola di Sardegna, tradotto e compendiato dal can. Spano*, Càller, A. Alagna.

50. Càller, A. Alagna, 1874.

51. A l'esborrany de l'article «Port Torres», Toda remet a una pàgina que correspon, en efecte, a la versió francesa, cosa que per a nosaltres ha estat un cop de sort que ens ha permès d'identificar fàcilment la font principal utilitzada per a la redacció del text.

52. Informació extreta d'Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 383-384.

53. Pietro MARTINI (1856), *Testo di due codici cartacei d'Arborea del secolo xv*, Càller, Tipografia di A. Timon.

de Tharros relativa a la destrucció de Porto Torres per mà dels sarrains, tot admirant la naixent llengua sarda, pretesament ja documentada els segles VIII i IX: «Sas sentidas paraules [del cronista medieval] mereixen ser textualment copiadas, perquè además donan idea de com desde'l vell llatí s'anava transformant la llengua de aquest poble que quatre sigles mes tart tant bé devia rebre y usar la nostra catalana». Cal dir, però, que aquest passatge desaparegué en posteriors reelaboracions de l'article, de manera que no el trobem en els *Recorts catalans de Sardenya*, quan el nostre escriptor probablement ja ha tingut ocasió de distingir amb major habilitat les fonts històriques fiables dels famosos *Falsos d'Arborea*.

7. LA ESQUELLA DE LA TORRATXA: «LO SASTRE RENECH»

Si les relacions professionals i l'activitat epistolar de Toda amb els seus referents de Madrid van endavant, tal com hem vist i continuarem veient més avall, es manté, doncs, també ben activa en aquests dies, la seva relació amb Barcelona, a través de les col·laboracions amb *La Renaixensa* i, encara, amb *La Esquella de la Torratxa*, on Toda no sabrà estar-se de recordar la seva nadiua Reus. El número corresponent al 25 de juny de 1887 consisteix en un petit homenatge al nostre autor,⁵⁴ potser en ocasió de la recent aparició a Madrid d'una sèrie de llibres seus relacionats amb el seu precedent encàrrec a Egipte, llibres que es trobaven a la venda a la Llibreria d'Innocenci López, és a dir, l'editor de *La Esquella de la Torratxa*: en el penúltim full del fascicle (p. 351), hi trobem, en efecte, informació comercial relativa als darrers llibres d'Eduard Toda, concretament als tres que formaven la col·lecció dedicada als seus «Estudios Egiptológicos»: *Sesostris*,⁵⁵ *La muerte en el antiguo Egipto*⁵⁶ i *Son Notém en Tebas*,⁵⁷ aquests dos darrers del mateix any 1887.⁵⁸

El darrer número del mes de juny de *La Esquella de la Torratxa* s'obre, doncs, amb una poesia dedicada al nostre estudiós:

EDUART TODA
Diplomátich, antiquari,
litterat, orientalista...
tot ho es y de tot s'ocupa

54. *La Esquella de la Torratxa*, any IX, núm. 441 (25 juny 1887).

55. Madrid, Tip. Manuel Ginés Hernández, 1886.

56. Madrid, Tip. Manuel Ginés Hernández, 1887.

57. Madrid, Tip. de Fortanet, 1887.

58. Cal tenir en compte, encara, que aquell any 1887 havia aparegut, també, el seu *Catálogo de la colección egipcia*, Madrid, Biblioteca-Museo Balaguer, 1887, i, de temàtica xinesa, *La vida en el celeste imperio*, Madrid, El Progreso, 1887.

ab activitat may vista.
 Serio y enemich del bombo,
 jamay lo sèu temps malgasta;
 treballa, tè cor y geni:
 es un fill de Reus... y basta. [p. 337]

Alhora, hom hi publica, també, un conte seu, «Lo sastre Renech» (p. 340-341),⁵⁹ de caràcter costumista i esperit eminentment local: es tracta de la nostàlgica remem-brança d'un tipus popular a Reus, recentment traspasat, carregada de facècies i simpàtiques anècdotes amb les quals es vol bastir el retrat d'aquell sastre «digne de millor sort, perquè son tipo especial y son talent incult feren d'ell una de las perso-nas mes originals del antich Reus». No transcrivim aquest treball de caràcter literari, perquè no trobem que tingui cap relació amb l'activitat de Toda a Sardenya i perquè res no ens indica que trametés des de l'illa el text, que més aviat sembla correspondre a una recent estada de l'autor a la nadiua Reus (de pas cap a Barcelona, Marsella i Còrsega, el mes de maig), on devia ser informat del traspàs d'aquell individu d'ama-ble memòria. Anotem, només, dues frases de caràcter lleugerament autobiogràfic: per ficció literària, des del moment que només compta trenta-dos anys, Eduard Toda es fingeix molt més gran del que no és en escriure:

Avuy lo Renech es mort. Quán y ahont morí, no ho sè, puig no endebadas han passat sobre mon cap, que ja blanqueja, divuit anys d'ausència de la nadiua vila. [p. 341]

Els divuit anys d'absència, però, són aproximats si recordem que Toda s'havia traslladat a Madrid «al començament de la dècada dels setanta, per estudiar la carrera de Dret».⁶⁰ Ara bé, aquesta absència no havia estat mai ni completa ni de-finitiva, des del moment que anava a passar sovint les vacances d'estiu a Reus, i no deixà de freqüentar la seva ciutat malgrat les destinacions consulars a Egipte i la Xina, com no havia de fer-ho ara, malgrat el nou encàrrec a Sardenya. Hem d'en-tendre, doncs, també com un afany de dramatisme de regust literari la frase que tanca el primer paràgraf de «Lo sastre Renech»:

59. Aquest conte fou reeditat a la *Revista del Centre de Lectura de Reus*, tercera època, any 11, núm. 31 (1 maig 1921), p. 143-147. Alhora, fou un dels relats seleccionats per a una lectura dramatitzada amb la qual el Centre de Lectura reté homenatge a Eduard Toda l'any 2005, en ocasió del cent cinquantè aniversari del seu naixement (dec aquesta informació a l'amabilitat de Jaume Massó, director del Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, de Reus).

60. Per als aspectes de caràcter biogràfic d'Eduard Toda entre els anys 1855 i 1887, és extremament útil el treball de Jaume MASSÓ CARBALLIDO (2006), «Els primers trenta anys d'Eduard Toda i Güell», a Pere ANGUERA *et al.*, *Pensament i literatura a Reus al segle XIX*, Reus, Edicions del Centre de Lectura, p. 317-352 (la citació prové de la p. 318).

Sastre Renech li deyan, y fou un célebre de Reus que també ha mort. Vint anys enrera quedavan encara algunas de aquelles notabilitats públiques que constituíen una de las fasses més típiques de la ciutat esforsada, celebritats de plassetta y carreró qual individualisme especial recordém ab dalit tots los que rendim afectuòs cult á la nadiva llar deixada probablement per sempre.⁶¹ [p. 340]

8. CORRESPONDÈNCIA AMB FRANCESC MATHEU

No ens consta que durant aquell mes de juny Eduard Toda hagués iniciat, encara, les seves sistemàtiques missions d'estudi fora de la capital sarda. Al contrari, Càller li devia oferir tots els incentius professionals i científics que necessitava, sobretot ara que el diplomàtic s'havia decidit, tal com hem anticipat més amunt, a iniciar els treballs preparatoris per a la redacció de la seva *Bibliografía española de Cerdeña*, per als quals havia de freqüentar, com és natural, sobretot els arxius i biblioteques locals, que eren els més ben fornits de l'illa. Pensant, en efecte, en aquest projecte, o per tal d'aclarir algun dubte de caràcter històric relacionat amb els seus articles pensats per a *La Renaixensa*, tenim constància que abans del dia 3 de juliol de 1887 s'havia adreçat al bibliotecari de la Biblioteca Museu Víctor Balaguer, de Vilanova i la Geltrú, per tal de demanar-li informació relativa a la tomba de Martí l'Humà⁶² (interès que, per força, hem de relacionar amb la presència a la catedral de Càller del mausoleu de Martí el Jove, que Toda ja devia haver pogut visitar).

Eduard Toda, però, incansable, té encara temps de pensar en un nou projecte cultural: es tracta de reprendre les relacions interrompudes amb Francesc Matheu, director, com és sabut, de *La Il·lustració Catalana*, revista amb la qual el nostre viatger havia deixat de col·laborar després de la seva experiència diplomàtica a Egipte.⁶³ Ara bé, la numeració i, per tant, les dates de *La Il·lustració*

61. A la versió de l'any 1921, aquesta frase tan lapidària fou substituïda per una de més adequada a l'edat de l'autor: «la nadiva llar que deixàrem fà mitj sigle».

62. Biblioteca Museu Víctor Balaguer, carta de Joan Oliva a Víctor Balaguer (3 juliol 1887), registre 41, signatura 489.

63. A la bibliografia todiana, el darrer article de temàtica egípcia que consta publicat a *La Il·lustració Catalana* correspon a «L'Ashura», any VII (1886), p. 474 (vegeu D. FERRÉ FLORIT (1963), *Bibliografía del ilustre reusense D. Eduardo Toda y Güell: Certamen literario 1959*, Reus, Centre de Lectura de Reus, p. 201). Així i tot, Matheu reprengué, copiant-lo de *La Renaixensa* (any XIV, 1884, p. 281), un antic article de Toda, «Los portugueses en Xina. Un erro històric» (*La Il·lustració Catalana*, any VIII, 1887, p. 108), que es remunta al 1878 i que havia aparegut, també, en versió castellana, a la *Revista del Centre de Lectura* de Reus (1a època, núm 6, p. 2). En efecte, en la carta que estudiem, Matheu va escriure a Toda: «¿Sabeu lo que feya ara? Copiava'ls vostres articles antichs de la Renaixensa!». No sembla que li hagués demanat cap mena de permís. Per al seguiment de les diverses versions d'aquest article, i de tots els de temàtica xinesa, vegeu

Catalana pateixen, precisament en aquest període, una irregularitat que ens podria confondre si no seguíssim amb atenció la cronologia de la producció periodística de Toda a Sardenya: en efecte, entre els mesos de maig i agost de 1887 apareixen a *La Il·lustració* els següents articles de temàtica sarda deguts a Toda: «Arribada á Alguer d'un almirall espanyol al sigle xvii»,⁶⁴ «Bonayre»⁶⁵ i «Cansons populars catalanas en Sardenya».⁶⁶ Ara bé, el tercer article, aparegut amb data de 31 d'agost de 1887, és en realitat el resultat de la primera experiència todiana a l'Alguer, que no s'esdevindrà fins al mes de setembre, i el segon, «Bonayre», aparegut amb data de 15 de juliol de 1887, l'esborrany és firmat el 9 de setembre del mateix any. És a dir, els exemplars de *La Il·lustració Catalana* van aparèixer aquell any de manera molt tardana, amb una data endarrerida per tal de recuperar la periodicitat a la qual l'editor s'havia compromès amb els seus subscriptors.

Entendrem els motius d'aquesta irregularitat tot llegint la carta que Francesc Matheu adreçà a Eduard Toda el 5 de juliol de 1887: essencialment, aquells dies la redacció canviava d'adreça, de manera que els treballs tipogràfics per força se n'havien de ressentir. Vet aquí el text de la carta:⁶⁷

[A llapis, lletra de Toda:] 5 Juliol 87

Estimat amich: efectivament, só casat: ja ho veyeu, vos he passat al devant. Per aquest correu rebréu l'esquela de participació que no us enviava per no saber la vostra adreça precisa; ho volia preguntar á n'Aldavert, però no l'he vist encara. La vostra carta (qu'agraesch molt) me treu de dubtes, y allà va.

Gracias per la vostra felicitació, y feu que us la puga tornar aviat. No es pas tan mal viure. N'estich contentíssim y no crech havermen de penedir.

¿Y dubteu de si convenen á l'Il·lustració'ls vostres escrits? Vingan á cabassos, que tots hi tenen lloch d'honor. ¿Sabeu lo que feya ara? Copiava'ls vostres articles antichs de la Renaixensa!⁶⁸ Ab açò, ja ho sabeu, vingan quartilles!

Per alegria vostra us diré que decididament he pres un bon Adm[inistrad] or pel periòdich, qu'ell se cuydarà de tot lo que jo no entench (á veure si axí marxarém be) y qu'he pres un local á la Gran-via hont traslladaré d'aquí sis ó vuyt dies la Redacció, estant sempre oberta l'Adm[inistraci]o dematí y tarde, y

Dolores FERRÉ FLORIT (1963), *Bibliografia del ilustre reusense D. Eduardo Toda y Güell: Certamen literario 1959*, Reus, Centre de Lectura de Reus, p. 202-204.

64. Núm. 164 (15 maig 1887), p. 130-131.

65. Núm. 168 (15 juliol 1887), p. 195-198.

66. Núm. 171 (31 agost 1887), p. 242-246.

67. Biblioteca Tomás Navarro Tomás del CSIC, Madrid, signatura SXIX/94050, Eduardo TODA, *Correspondència*, vol. I: 1870-1889, núm. 51.

68. Matheu es refereix a «Los portugueses en Xina. Un erro històric», aparegut a *La Il·lustració Catalana*, any VIII (1887), p. 108, reprès de *La Renaixensa: Diari de Catalunya*, any XIV (1884), p. 281, aparentment sense que l'autor n'hagués estat informat.

anant tot en serio. Fins publicaré algun llibre, y tinch ja fet lo ¡rossinyol! per que voli á la tardor.

En fi, 'm torno formal (editorialment s'entén).

Ja us faré enviar los n^{os}; en la primera que m'escribiu poséume la direcció que voleu á la faxa.

Aviat rebréu la circular de cambi de Redacció.

Casat y solter y de qualsevol modo, só sempre un amich qu'us estima á pesar dels eclipses que sufrim tant l'un com l'altre. Manéu y disposéu del vostre company, qu'us vindria á veure si no hagués de fer passar lo mar á la dona, y us envia una bona encaxada.

F. Matheu.

Deixem per a una altra ocasió els nostres comentaris relatius a l'amistosa (i irònica) referència a la solteria d'Eduard Toda. Concentrem-nos, en canvi, en l'adreça de la redacció de *La Il·lustració Catalana* que, en el número del 15 d'abril de 1887, consta encara al carrer de Jovellanos 2, i, en canvi, en el del 30 d'abril de 1887, a la nova adreça de Gran Via 220. Ara bé, el juliol de 1887 Francesc Matheu encara escriu que «he pres un local á la Gran-via hont trasladaré d'aquí sis ó vuyt dies la Redacció», de manera que el número d'abril ha de ser posterior a aquesta darrera data, amb la qual cosa entenem que s'ha acumulat un retard mínim de tres mesos, i amb això comprenem, alhora, la irregularitat en les dates d'aparició dels articles de Toda a *La Il·lustració*, que haurem d'estudiar en el moment oportú, és a dir, en ocupar-nos del període corresponent a la seva redacció.

9. LA RENAIXENSA: «SÁSSER»

Quinze dies després d'haver enllestit el seu article sobre «Port Torres», Eduard Toda reprèn la seva relació periodística amb *La Renaixensa* (però no pas encara amb *La Il·lustració Catalana*, potser perquè tem la interrupció de l'activitat de la tipografia a causa del trasllat de la seva redacció), i enfila de nou el curs dels seus records al moment de desembarcar al nord de l'illa, tot dedicant un article a la ciutat de «Sásser» (vegeu l'apèndix 3).⁶⁹ Tot i que, com sabem, només hi havia transcorregut la nit del 31 de maig i el dia 1 de juny ja agafa el tren que havia de dur-lo a Càller, fantasiosament afirma que «pochs dias he passat á Sásser, puig aviat vaig veure lo que bonament y á la lleugera me proposava visitar, y la idea de tornarhi pera registrar sos arxius me'l feu deixar sens pena»; havia de

69. *La Renaixensa: Diari de Catalunya*, any xvii (1887) (juliol), p. 3832 i s.

tornar-hi el setembre d'aquell mateix any, ocasió al llarg de la qual, en efecte, visità els arxius locals, que aquest mes de juliol podia conèixer a través de la pessimista nota de Della Marmora en el seu *Itinéraire de l'île de Sardaigne*:

Quant à la Bibliothèque et aux autres établissements scientifiques de cette Université [de Sàsser], il suffira de dire qu'ils ne sont point dans les conditions requisés pour être d'une grande utilité aux études. La Bibliothèque contient à peine neuf mille volumes, sans compter environ trois mille petites brochures. [p. 349]

També a l'article sobre «Sàsser», Toda arrenca amb la descripció del paisatge entrevist des d'una finestra durant el complex itinerari que el duia en tren cap a Càller: la «regió turritana», és a dir, els afores de Porto Torres; els amens camps vora Sàsser i, a ponent, «la regió montanyosa de la Nurra». Ara bé, el camí que del nord duu cap a Sàsser i Càller no travessa la Nurra, de manera que, per tal de tractar-ne, Toda haurà de recórrer, de nou, a fonts llibresques, i ens sembla d'endevinar, també, l'*Itinéraire* de Della Marmora en aquest paisatge que ara com ara Eduard Toda només pot conèixer indirectament:

Més enllà, cap á la banda de ponent, comença la regió montanyosa de la Nurra, semblant á un tros de desert africá deixat en Europa per descuit de la naturaleza. Los camps de arena y pedra no sustentan cap vegetació, falta l'aygua en las secas y peladas torrenteras, y falta la vida en la gran encontrada que vá desde Torres al Cap Negro y de Alguer fins a Sàsser. Sols al llarch de la costa algunas salinas y almadravas retienen curta y miserable població.

Vet aquí les paraules de Della Marmora:

Du *Capo Negretto*, en allant vers le nord, la côte est toute découpée. [...] On ne trouve plus qu'une spèce de plaine, bordée des deux côtés par la mer; et c'est là que sont plusieurs étangs salés. On voit près de ce lieu la *Tonnara* dite *des salines* [...] sont abandonées depuis quelques années. [p. 378-379]

Tot seguit, sense deixar del tot la lliçó de Della Marmora, Toda descriu la ciutat amb lleugeresa romàntica i conservadora, rere la qual endevinem, ens sembla evident, el record d'una vivència personal que el degué dur a visitar, durant aquell matí passat a Sàsser un mes i mig abans de redactar el seu text, els principals monuments de la ciutat: el castell, la catedral «barroca, carregada de adornos, prova evident de la decadència del art», la universitat i la font de Rosello, que ell anomena de *Rosselló*.

Ara bé, l'experiència erudita d'Eduard Toda es demostra, ara que ja han passat quaranta dies de la seva arribada a Càller, lleugerament més sòlida, perquè, a més de l'*Itinéraire* de Della Marmora, demostra conèixer l'obra d'un altre historiador

local, Pasquale Tola, autor del famós *Codex diplomaticus Sardiniae*.⁷⁰ A partir, doncs, d'aquest punt, quan Toda deixa de descriure la ciutat per tal de recordar l'animadversió dels sasseresos envers el rei d'Aragó («La població de Sasser fou sempre desafecte á la casa de Aragó, y en los temps en que nostres Reys catalans lluytavan cada dia ab serias dificultats pera afermar son domini sobre la Cerdenya, mes de quatre voltas aquella's rebelá fent causa comú ab los Doria, los Arborea, lo viscomte de Narbona, tots los capdills en fi que volgueren sostraurer'l país al govern de Barcelona»), sembla que segueixi, a més de Della Marmora,⁷¹ la «Dissertazione sesta» que serveix de preàmbul al segon volum del *Codex*, d'on pot haver extret, també, la següent frase, adaptada als seus interessos: «*Traidor com un sassarés, es ditxo que s'ha repetit á Alguer*». Pasquale Tola, en efecte, havia recollit a la seva «Dissertazione» la tornada de les famoses alguereses *Cobles de la conquesta dels francesos*,⁷² que diu:

Muiran muiran los francesos,
ils traydors de Sassaresos,
 que han fet la traició
 al molt alt Rey d'Aragó.⁷³

Toda ha tingut, probablement, també accés als *Proverbi sardi* de Giovanni Spano,⁷⁴ on ha pogut consultar els versos proverbials, que Spano atribueix al poeta Gavino Pes, de Tempio, difosos durant la guerra de Successió:

Tots los pobles seguiren ab entusiasme la causa catalana, tots menos Sasser, ahont es fama que comensá á cantarse un refrá popular que encara es viu en nostres dias. Diu aixís:

Per nos non e middori (millorament)
Que regni Philipu quintu
*O regni l'Imperatori.*⁷⁵

70. Pasquale TOLA (1861-1868), *Codex diplomaticus Sardiniae*, Augustae Taurinorum [=Torí], E Regio Typographeo, 2 v. [= «Monumenta Historiae Patriae», XI-XII].

71. Vegeu Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 366-369, on Della Marmora resumeix aquestes revoltes.

72. Pel que fa a la *Relació i* a les *Cobles de la conquesta dels francesos*, vegeu J. ARMANGUÉ (2008), «Ripopolamento e continuità culturale ad Alghero: l'identità epica», *Insula: Quaderno di Cultura Sarda*, núm. 4 (desembre), p. 5-19.

73. Pasquale TOLA (1861-1868), *Codex diplomaticus Sardiniae*, Augustae Taurinorum [=Torí], E Regio Typographeo, 2 v. [= «Monumenta Historiae Patriae», XI-XII], p. 12.

74. Giovanni SPANO (1871), *Proverbi sardi*, Càller, Tipografia del Commercio.

75. Giovanni SPANO (1871), *Proverbi sardi*, Càller, Tipografia del Commercio, s. v. *meddori*: «Gall. Miglioramento. Pal noi non v'è middori / O sia Filippu chintu / O sia l'Imperadori. [...] Strofa della canzone del Pes Tempiese nell'occasione della guerra di successione». A *Recorts catalans de Sardenya*, p. 85,

Esdevé molt més difícil de fer el seguiment d'altres informacions que Toda aporta en aquest article, que participen tant del caràcter llibresc com del llegendari i, per tant, li podien haver arribat, també, a través de fonts cultes orals. A tall d'exemple, volem comentar tan sols una nota carregada de tanta ingenuïtat que encomana simpatia:

En primer terme aquells ciutadans [de Sàsser] la emprengueren contra'ls catalans d'Alguer, á qui fá sigles arribaren á prohibir que cap de ells, noble ó villá, pogués entrar en Sàsser portant espasa. Los de Alguer respongueren á la injuria manant que cap sassarés entrés en sa vila á menos de portar duas espasas, una en cada costat del cinturó. La llisó era natural y oportuna.

Convé assenyalar que Giuseppe Manno, que recull amb ironia aquesta anècdota llegendària en la seva famosa *Storia della Sardegna*,⁷⁶ i Pasquale Tola, que la reporta, també, al *Dizionario biografico degli uomini illustri di Sardegna*,⁷⁷ inverteixen els termes de la burla, és a dir, haurien estat els sasseresos els qui haurien obligat els algueresos a passejar amb dues espases per la ciutat. L'erudita llegenda arrenca del jurista Jeroni Olives, el qual, comentant el capítol III de la *Carta de Logu*,⁷⁸ havia escrit:

[...] propter aemulationem istorum diversorum territorium audivi, quod priscis temoribus, aliàs fuerat statutum in civitate Algherii, quod Sassareses non deferent ibi ense, et quod propter hoc Sassareses statuerunt quod Algherenses portarent, vel different Sassari, vel per Civitatem Sassari duos enses.

Veiem, doncs, que Toda fa més espavilats els algueresos que no pas la tradició, o per la simpatia que se li va encomanant envers la ciutat («població esta eminentment catalana, fins als nostres dias»), o bé per la simpatia que envers ell —cònsol espanyol d'origen català— alguna culta coneixença li hauria volgut demostrar, tot referint-li una versió adaptada de la llegenda —i no se'ns farà estrany, per tant, que elimini aquest passatge dels seus *Recorts catalans de Sardenya*, quan la seva informació històrica serà molt més sòlida.

Eduard Toda copiarà amb completa fidelitat aquesta estrofa del llibre de Giovanni Spano, i fins i tot farà referència al seu autor, el «trobador Pes de Tempio».

76. Giuseppe MANNO (1840), *Storia della Sardegna*, vol. III, Capolago, Tipografia Helvetica, p. 90.

77. Pasquale TOLA (1838), *Dizionario biografico degli uomini illustri di Sardegna, ossia storia della vita pubblica e privata di tutti i sardi che di distinsero per opere, azioni, talenti, virtù e delitti*, vol. III, Torí, Tipografia Chirio e Mina, s. v. *Olives*, p. 30.

78. Hieronymi OLIVES (1708), *Commentaria, et glosa in Cartam de Logu. Legum, et ordinationem Sardorum noviter recognitam, et veridice impressam*, Càller, ex Typographia Conventus Sancti Dominici, apud F. Ioannem Baptistam Canavera.

10. *EL GLOBO: «EL CÓLERA EN ITALIA», I I II*

Al *Dietari de viatges* d'Eduard Toda, immediatament després de la nota relativa a la seva arribada a Porto Torres el 31 de maig, hi consta la següent lacònica frase: «Y en verano se nos declaró el cólera».⁷⁹ No trobarem en aquest *Dietari* cap altra referència a la primera estada de Toda a Sardenya.

El diplomàtic reusenc dedicà a aquesta epidèmia tres articles, que aparegueren a *El Globo* els dies 22 de juliol, 5 d'agost i 14 de setembre de 1887.⁸⁰ L'esborrany del primer de la sèrie és firmat el dia 13 de juliol,⁸¹ i presenta la particularitat d'oferir-nos una doble localització de l'autor aquell dia: al capdavant del text llegim, rere el pseudònim d'Alí Bey, el lloc i la data: «Lipari 13 Julio 1887»; dubtem, però, que Toda es trobés aquell dia prop del focus de l'epidèmia, en aquesta illa de l'arxipèlag de les Eòlies al nord de Sicília, i, en efecte, a la capçalera de l'article registrà una informació més versemblant: «Carta al Globo. Caller 13 Julio 1887».

Per a redactar-lo, com és natural, Toda pogué gaudir de la comoditat que li representava el fàcil recurs a la premsa italiana,⁸² però no exclouem que a través del seu encàrrec consular li arribés, de manera immediata, informació útil per a la gestió del comerç marítim en cas de crisi. Per exemple, pot escriure amb tota seguretat que «para los buques procedentes de Sicilia y provincia de Reggio ordena [el Gobierno] que sean sometidos á visita médica, solo apartando los enfermos sospechosos en lazareto de observacion, y fumigando los efectos personales».

La pesta de còlera s'havia insinuat a Itàlia l'any 1884 («Ese molesto huesped asiático no ha querido abandonar el país desde que hace tres años hizo en él su última aparición [...]»), i ara, tot just acabat d'encetar el mes de juliol, reapareix a Sicília («[...] y hace ocho ó diez días volvemos a tenerlo en danza», tot i que, de fet, a l'illa ja s'havien detectat els primers casos al mes de març: «Ya a principios del corriente año se anunciaron algunas defunciones sospechosas en Catania, isla de Sicilia»). Malgrat l'alarma que, comprensiblement, s'ha escampat pel país («Dejo

79. Jaume MASSÓ CARBALLIDO (ed.) (2008), *Dietari de viatges d'Eduard Toda i Güell*, Reus, Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, p. 47, f. 116.

80. Dolores FERRÉ FLORIT (1963), *Bibliografía del ilustre reusense D. Eduardo Toda y Güell: Certamen literario 1959*, Reus, Centre de Lectura de Reus, p. 188. Recordem que Toda ja havia col·laborat amb *El Globo* recentment, el 6 de juny de 1887, amb el seu article «Desde la Córcega».

81. Treballarem, en efecte, damunt dels esborranys custodiats a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer, de Vilanova i la Geltrú, des del moment que no hem aconseguit de localitzar els exemplars d'*El Globo* que ens interessaven.

82. L'*Avvenire di Sardegna*, que duia a terme la funció d'òrgan oficial de la Cambra de Comerç de Càller, informava de manera sistemàtica sobre el curs de l'epidèmia, i comptava, fins i tot, amb una columna, intitolada «Vita barcelonense», a càrrec d'un corresponsal que firmava amb el pseudònim de *Folchetto II*, que recollia informació útil sobre el comerç marítim, naturalment en crisi a causa del còlera durant aquests anys.

otros asuntos de que pensaba ocuparme en mis cartas de Italia, para hablar a V. [és a dir, al director d'*El Globo*] de lo que en estos momentos preocupa la atención publica en el sur de la Península e islas vecinas, el cólera»), Toda es mostra extremament optimista (massa, ja ho veurem) envers el perill real d'epidèmia: «El cólera ha reaparecido en Catania á principios del corriente mes, atacando á algunos soldados de la guarnición. [...] Catania cuenta cien mil habitantes, número para el cual poco representan las 25 ó 30 defunciones que hasta ahora se han registrado diariamente»; «el contagio no es violento, no se extiende»; «¿Acabaremos por tener el cólera endémico? Quizás mejor seria, á fin de poner término al miedo cervical que causa y á los inhumanos atropellos que legitima». I lloa l'actitud de les autoritats sanitàries del país: «Por de pronto el Gobierno italiano parece decidido á no permitir ni tolerar bajo ningun concepto que se implante de nuevo en el pais la anarquía de los cordones sanitarios que tambien nosotros tuvimos en España. Ha prohibido en absoluto el establecimiento de cuarentenas».

Podem anticipar que, quan els primers casos de còlera arribaran a Sardenya, el mes de setembre, Toda deixarà enrere tant d'optimisme i, sobretot, aquella ironia que no sap reprimir fins i tot en situacions que amenacen de transformar-se en dramàtiques: «Posteriormente se ha restablecido un poco la calma, y van volviendo á Catania los que asustados huyeron en los primeros momentos. No vuelven todos sin embargo, pues todavía se ignora donde han ido á parar cuatro catedráticos de la Universidad que desaparecieron abandonando los tribunales de examen de que formaban parte»; ironia que adreça, fins i tot, envers les autoritats sanitàries espanyoles, amb les quals, d'una manera o altra, podia estar en contacte: «Uno de ellos [los fugitivos de Catania] importó el cólera en Rocella Jonica, pequeño pueblo del cantón de Giojosa en la provincia de Reggio di Calabria. He visto luego que la Dirección de Sanidad de Madrid ha señalado la epidemia en ese punto, que situa en Sicilia: no serán muy fuertes en geografía mediterranea aquellos señores de la Puerta del Sol».

En definitiva, resumeix Toda adreçant-se als seus lectors de Madrid, «creo que en España pueden estar tranquilos este verano». Ell mateix, però, deixarà d'estar-ho ben aviat.

Efectivament, és molt menys serè el to de la segona carta adreçada al director d'*El Globo*, firmada a «Caller 29 Juliol 1887» (en català a l'esberrany): «Des de mi carta anterior, la situacion sanitaria del sur de Italia se ha agravado considerablemente. La epidemia se extiende por los alrededores de Catania, por los pueblos del pié del Etna, y hasta por los de la costa norte de Sicilia, amenazando seriamente á Palermo». A més del nombre de les víctimes —que, de fet, disminueix localment, alhora que, però, l'epidèmia s'estén per tot l'illa—, Toda lamenta dos mals endèmics, molt més difícils d'eradicar que no pas la mateixa malaltia: la pobresa i la ignorància. Pel que fa a la primera, assenyalà que «mas victimas que la *brutta*

malattia, amenaza ahora causar el hambre que reina en aquella pobre ciudad [Catània]. Bandas de obreros hambrientos y miserables recorrían las calles pidiendo pan y trabajo, ó acudían á las cocinas económicas establecidas en varias calles á recoger su ración». I, pel que fa a la segona, n'hi ha prou amb consignar la següent anècdota: «Un pobre muchacho que sacó el pañuelo del bolsillo junto á una fuente pública, fué perseguido por las turbas que le habrían lapidado si no se refugiara en la Casa Ayuntamiento. Se le acusaba de haber querido *gettare* ['llançar'] el cólera en la fuente»; ahora, «aquellos habitantes [de la comarca] se niegan á recibir medicos ni auxiliares de Catania, por creer que se les quiere envenenar».

Un mes més tard, el còlera arribarà a Sardenya.

APÈNDIXS

Apèndix 1. Desde la Cerdenya⁸³

Estich pensant fa dias en escriure aquestas ratllas, y confesso ab tota franquesa, si deixo passar mes temps, acabaré per no enviar la carta⁸⁴ á LA RENAIXENSA. Me succeheix exactament lo que ocurria á cert diplomátich destinat pera representar son soberá á la Cort d'Inglaterra, ab encárrech especial de fer estudis sobre'l pais. —Als vuit dias d'estar en Lóndres, deya'l ministre,⁸⁵ havia fet un llibre:⁸⁶ als vuit mesos no'm sento ab ánim d'escriure ni una carta. —No's pot escriure mes que, ó fent ressaltar primeras impressions ó després⁸⁷ de digerir estudis anteriors, comprobats per la experiencia. Lo demés es perdre'l temps.

En mon viatge á Cerdenya, m'animava'l propòsit fet de veure si quedavan encara algunas reminiscencias de la antigua dominació catalana: no podia, certament, esperar que á través dels sigles transcorreguts se mantinguessin⁸⁸ vivas nostras tradicions, nostras costums, la mateixa llengua que hi portaren los atrevits colons enviats per Pere del Punyalet. Per aixó desde'l moment de mon desembarch, estich marxant de sorpresa en sorpresa, confós al ferme cárrech de la vitalitat d'un poble pera'l qual⁸⁹ no semblan haver ocorregut los aconteixements que fa mes de centcincuenta anys lo sostregeren al domini de la antigua casa de Aragó.

Arreu quedan encara los escuts ab las barras catalanas, que com preuhats signes de conquesta, nostres reys prodigaren en sas terras, iguals á aquells braus marinos portugueses que en las ignotas regions del Africa y del Assia, anavan deixant las *quinas* de son realme com rastre inequivoch de son pas per l'Orient. Arreu s'aixecan las vellas fortalesas, un dia baluarts inespugnables, ahont s'estrellá la forsa de pisans i genovesos. Los antichs casals quedan encara en peu: las rónegas murallas no foren abatudas: fins aqueix⁹⁰ signe exterior y distintiu de la propia

83. Text firmat a Càller el 9 de juny de 1887. Edició a partir de *La Renaixensa: Diari de Catalunya*, any xvii (1887), núm. 3918 (16 juny), p. 3520-3521. Tenim en compte en nota l'esborrany conservat a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer de Vilanova i la Geltrú (ens hi referirem amb l'abreviació «ms.») només en aquells casos en què les variants, més enllà d'aspectes ortogràfics, aportin alguna informació sobre el mètode de redacció i elaboració del text

84. *la carta*: ms., «cap carta». Toda col·laborava de manera assídua amb *La Renaixensa* des de l'any 1883, de manera que els lectors i, sobretot, els redactors s'havien acostumat a «la carta» de l'inquiet corresponsal.

85. *ministre*: ms., «*diplomátich*». L'autor empra aquest sinònim aproximatiu per evitar la repetició d'un terme que ja ha aparegut dues ratlles més amunt.

86. *havia fet un llibre*: ms. «hauria fet un llibre». La lectura proposada per *La Renaixensa* no té sentit: el diplomàtic no havia fet cap llibre, sinó que es veia amb cor de fer-lo i, per tant, l'«hauria fet».

87. *després*: ms., «después».

88. *mantinguessin*: ms., «mantinguessen».

89. *pera'l qual*: ms., «per lo qual».

90. *aqueix*: ms., «eix».

nacionalitat, lo trajo, ha escapat la lley eterna de mutació á que'l destí sembla haver somés la nostra rassa.⁹¹ De Port Torres á Cáller, de Terranova al cap Teulada, cubreix á tota la gent la barretina catalana.

Pero es mes sorprenent que s'haja⁹² conservat la llengua nadiva, contra la qual res pogueren ni la influencia espanyola en la época de la unió, ni'l cambi que en la manera de ser del poble, portá més tart á Cerdenya la dominació de la casa de Saboya. Lo catalá es avuy aquí un idioma viu, que parlan milers d'habitants: únich conegut en certas comarcas com Alguer y Vilasor,⁹³ ó donant un caudal considerable de paraulas als demás dialectes populars usats en la isla. Ja fa alguns anys, allá per los de 1866 ó 1867, los honorables membres del Consistori dels Jochs Florals de Barcelona, se vegeren sorpresos per un treball literari catalá, que enviava desde sa terra un fill de la Cerdenya. Mes sorpresos potser quedarán ara, al saber que, fa dos anys, en un dels ports de la costa occidental, se publicava un petit setmanari,⁹⁴ redactat en catalá.

Si, donchs, lo caudal literari d'aquest país no s'ha estroncat en nostres días, ja pot suposarse quinas fonts caudalosas existirán en los amagats recons de las bibliotecas y'ls arxius. Per desgracia, la incuria del temps y la dessidia dels homes⁹⁵ han pesat també sobre aquesta terra,⁹⁶ lliurant al abandono datos y documentos de gran valor histórich. Las pedras, las inscripciones, las lápidas, foren maltractadas fins á utilisarlas com comuns materials en las reedificacions del passat y present sigle. Los papers esperan en golfas y armaris que una ma piadosa'ls lliuri pera sempre de la pols y del olvit.

No vull afirmar en absolut que no s'hagi⁹⁷ fet algun avens en lo camí de la reconstitució histórica y literaria de la Cerdenya. Fá trenta ó cuarenta anys,⁹⁸ dos ó tres homes entusiastas de las vellas grandesas de la terra, 'l canonje Spano, Manno, Martini,⁹⁹ anaren recullint los monuments que esparsos per ella's veyan y fundaren lo Museu y Biblioteca de Cáller, ahont certament s'atresoran objectes impor-

91. *la nostra rassa*: al ms., correcció autògrafa damunt d'una lectura ratllada: «la rassa humana». Aquesta substitució cerca en la catalanitat el subjecte passiu del procés de mutació.

92. *haja*: ms., «haje».

93. *Vilasor*: al ms., correcció autògrafa damunt d'una lectura ratllada: «Assemini».

94. *setmanari*: ms., «senmanari».

95. *homes*: al ms., correcció autògrafa damunt d'«homens».

96. *aquesta*: ms., «esta».

97. *haja*: ms., «haje».

98. *Fá trenta ó cuarenta anys*: al ms., correcció autògrafa damunt d'una lectura ratllada: «A mitjans del present sigle».

99. Aquests tres noms no consten al ms., cosa que demostra que es tracta, efectivament, d'un esborrany que en un segon moment fou corregit pel mateix autor, abans de ser tramès a la redacció de *La Renaixensa*.

tantíssims pera trassar l'estudi de la isla, desde las primeras inmigracions orientals que pujaren desde la Libia. Pero la fe d'aquellas gents era massa cega, y son entusiasme massa bulliciós pera que fos sólit. L'ardor dels neófits, en ciencia com en política, empeny¹⁰⁰ avant en moltes ocasions; en moltes altres per desgracia perjudica la causa á qual defensa's consagra. Los bons anticuaris calleritans se trobavan ab un período fosch de sa historia, ab un paréntesis que corria desde la invasió mussulmana fins á la constitució del famós jutjat d'Arboréa, y de sobte presentaren una munió de cartas y documents del sigle XI, que no solzament ilustravan la historia sarda de mil anys enrera, sino que donavan¹⁰¹ nova llum sobre la formació de las llengües modernes, en lo moment que la llatina's perdía darrera las finals conmocions¹⁰² del imperi de Bissanzi.

Per desgracia, aquells documents, coneguts en lo mon científich baix lo nom de *Pergamins d'Arborea*, careixen d'autenticitat, sent ab tota evidencia obra de moderns falsaris, que explotaren á una la caixa del Govern italiá y la credulitat dels novells arqueólechs de la Cerdenya. Mes, descontantlos del fons que existeix en la Biblioteca-Museu de la vila, quedan encara en ella importantíssims elements d'estudis reunits,¹⁰³ pera que vinguin¹⁰⁴ a treballar sobre ells quants s'interessen per los fets y gestas de la isla sarda á través lo curs de sa accidentada historia.

He mencionat també'ls arxius, y d'ells poch diré per ara. Lo desorde es evident, per lo qual los materials que tancan no son fàcilment aprofitables. Es aixó més sensible pera¹⁰⁵ nosaltres, catalans, ja que la gran majoria de documents sarts que's conservan, están redactats á nostra¹⁰⁶ llengua y's relacionan ab épocas de la historia nadiua. Aquí¹⁰⁷ tinch lo pressentiment de que l'esfors individual que hi pugua aportar á son arreglo, qui té, com jo, poch temps y molta feyna,¹⁰⁸ no produhirá'l resultat que desitjan, quants s'interessen en lo gran renaixement de la vella llengua patria.

Una excepció hi ha que notar en lo que's refereix al Arxiu Oficial de Cáller, ahont lo sabi professor Lattari ha fet travalls de grandíssima importancia. La clas-

100. *empeny*: ms., «espeny».

101. *donavan*: ms., «daban».

102. *darrera las finals conmocions*: ms., «ab las darreras conmocions».

103. *elements d'estudis reunits*: ms., «elements de estudi, reunits». Es tracta d'un evident error de lectura per part dels redactors de *La Renaixensa*, que interpreten com una -s la coma després d'«estudi».

104. *vinguin*: ms., «vingan».

105. *pera*: ms., «per».

106. *á nostra*: ms., «en nostra».

107. *Aquí*: ms., «Y».

108. *poch temps y molta feyna*: al ms., correcció autògrafa damunt d'una lectura ratllada: «lo temps limitat y altres ocupacions».

sificació dels documents allí tancats es complerta; son orde perfecte fins al punt d'haverse restaurat molts papers, qual conservació deixava bastant que desitjar. Sols falta en aquell establiment, que un catálech de tota sa part política vingui¹⁰⁹ á dirnos de quanta válua¹¹⁰ es lo tresor que tanca.

Será, donchs, difícil, dintre la isla de Cerdenya, agotar l'estudi de la influencia catalana que m'he proposat fer; pero al comensar la tasca m'anima la idea de que vaig per terra desconeguda y que será nou pera¹¹¹ nosaltres lo coneixement de tot lo propi que queda per aquí. Altres vindrán á seguir la obra, que jo deixaré tant avansada com pugui,¹¹² ja que la bona voluntat me sobra y per ella he de trobar aquí mateix actius é intel·ligents col·laboradors.

E. Toda

Cáller, (Cerdenya), 9 de Juny de 1887

Apèndix 2. Port Torres¹¹³

En tormentosa vetlla vaig passar las bocas de Bonifaci.¹¹⁴ La mar era atravesada.¹¹⁵ Forta corrent espenyia las onadas del canal, xiulava'l vent en lo pont del barco y vibraban las entenas metalicas dels pals com si fossen cordas d'arpa que acompanyassen la estranya sinfonia del temporal. Fou una d'eixas nits tristes y precarias que deixan memorable record y no's desitja veure repetidas en las expedicions per mar.

109. *vingui*: ms., «vinga».

110. *válua*: ms., «valia».

111. *pera*: ms., «per».

112. *pugui*: ms., «puga».

113. Text firmat a Cáller el 24 de juny de 1887. Edició a partir de l'esborrany conservat a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer de Vilanova i la Geltrú. No tenim en compte, si no aporten informació d'interès, les correccions autògrafes contemporànies a la redacció del text. L'article aparegué pocs dies més tard a *La Renaixensa: Diari de Catalunya*, any xvii (1887), (juny), p. 3832 i s. Posteriorment fou parcialment reutilitzat, amb nombroses variants i aprofundiments diversos, en dos articles apareguts el 1889 a *La Il·lustració Catalana*: «Port de Torres» (any x, núm. 208 (15 març), p. 66-67) i «La Basílica de Sant Gavi» (any x, núm. 209 (31 març), p. 83-85), alhora recollits dins *Recorts catalans de Sardenya*, p. 99-111 i 112-120.

114. És a dir, en italià «le Bocche di Bonifacio», l'estret que separa Còrsega i Sardenya, d'una amplada d'onze quilòmetres. La perillositat de les seves aigües és proverbial: l'estret enllaça el mar de Sardenya (a occident) amb el mar Tirrè (a orient), de manera que el travessen forts corrents d'aigua que poden empènyer les embarcacions contra els nombrosos esculls.

115. Convé recordar que, precisament a causa del mal temps, havia estat anul·lat el viatge del vapor que setmanalment enllaçava Ajaccio amb Porto Torres, motiu pel qual Toda va haver d'allargar d'una setmana la seva estada a Còrsega.

Las primeras bromas del matí, y la proximitat del golf de la Asinara,¹¹⁶ calmaren los elements permetentme deixar lo camarot pera pujar á cubierta. Seguía encara emboyrat lo cel, mes ab la tremolenca llum de la alborada poguí veure un ample cercle de terra vers qual fons se dirigia la nau á tot vapor. A la dreta s'alsavan los pichs de Punta Arena;¹¹⁷ á la esquerra's veyan los antichs marlets de Castell Aragonés;¹¹⁸ al fons jeya embolicada en rich mantell de verdura la vetusta Turris Libysson. ¹¹⁹ L'ayre del sur que en aquells moments comensava á serenar lo cel, arribá portantme'ls primers aromas de la terra ahont realizaren una de sas epopeyas mes gloriosas las armas catalanas.¹²⁰

Aviat entrarem en lo port, petit, vell, ronech, mitj desfet per las furiosas onadas de recent tempesta, defensat per l'alta torre de sa esquerra, que sembla un petrificat centinella de la edat mitjana olvidat en aquell recó de món.¹²¹ Precís fou per algun temps refrenar ma curiositat de anar á terra; lo govern italiá no es facil en sos reglaments de port, y mitja hora ben llarga passá avans que fossen cumplertas las formalitats sanitarias y aduaneras que aquells estableixen. Sols á las vuyt del matí la llanxa d'un mariner me deixava al peu d'un moll enderrocat.

Era'l dia 1 del corrent Juny,¹²² y la casualitat volgué que caygués en tal jorn la festa de Sant Gaví,¹²³ celebrada ab gran pompa y solemnitat en l'antich santuari de Port Torres. Per aixó vaig trobar grandissima animació per plassas y carrers. La gent bullia per tot arreu, y lo que feya de sa agrupació un interessantissim quadro plé de vida y de caracter, era la varietat de trajos que ostentavan los innumerables romers vinguts á la vila desde tot lo nort de la Cerdenya.

Deixém la festa per un moment pera visitar Port Torres.¹²⁴ Aquesta vila, que avuy conta alguns centenars de habitants, fou célebre ern la antiguetat,

116. Eduard TODA (1903), *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, p. 99: «golf de Llinayre», variant catalana medieval de l'Asinara. Es tracta d'un golf que es troba al nord-oest de l'illa, entre l'homònima illa, la punta nord-occidental extrema de Sardenya (Capo Falcone) i les localitats que queden al nord-est de Porto Torres. El port de destinació d'Eduard Toda es trobava, doncs, enmig del litoral sard d'aquest golf serè.

117. Probablement es refereix a una moderada elevació del terreny, al cap nord de l'illa de l'Asinara. Eduard Toda té, doncs, al davant el golf de l'Asinara.

118. Petita ciutat, coronada pel seu castell, situada a l'extrem oriental del golf de l'Asinara.

119. Turris Libyssonis, és a dir, l'actual Porto Torres.

120. Els dos paràgrafs dedicats a aquesta descripció tan gràfica del viatge en vapor foren represos a *Recorts catalans de Sardenya*, p. 99-100, i enllacen amb una sèrie de dades històriques referides a l'illa de l'Asinara (Llinayre), aquí absents (p. 100-101).

121. Frase reutilitzada a *Recorts catalans de Sardenya*, p. 101-102, per enllaçar les referències a l'Asinara amb una documentada història de Porto Torres durant els segles XVI-XVII (p. 102-110).

122. Devia ser, en realitat, el dia 31 de maig.

123. Sant Gaví és celebrat a Porto Torres el diumenge i dilluns de Pentecosta, per bé que el conjunt de la festa dura tres dies.

124. A partir d'aquest punt, Eduard Toda resumeix una sèrie de notes procedents del llibre d'Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr.

fins lo punt de colocalar Plini'l Jove entre las colonias del Imperi (*colonia autem una quae vocatur ad Turrin Libyssonis*).¹²⁵ Sa importancia devia ser gran en los primers sigles del cristianisme, á jutjar per los enderrochs informes, per las ruinas malmesas y destruidas que arreu quedan en aquella terra. Un pont de pedra, sólida construcció que per igual resistí las fatals injurias del temps y dels elements, y la persistent injuria dels homes, es l'unic monument que's veu encara intacte á la dreita de la població y que serveix pera lligar la carretera de la Asinara, construïda seguint lo mateix emplaçament de la antiga via romana.

Volguí veure aquest pont d'aprop, y malgrat la calor tropical que se sent per aquí á las dotze del mitjdia,¹²⁶ vers ells [*sic*] dirigí mos passos. Està construït en pendent inclinada de ponent cap á llevant, y'l forman grossas pedras cúbicas, juntadas per espesa capa de morter ja tan dura com lo roch. Té set archs de grandaria desigual, pero tots ells de construcció irreprochable baix lo punt de vista de elegancia de la linea, no desfeta per adorno de cap mena si se excepta un petit nitxo cavat entre'ls estreps del primer y segon arch de la part alta, que seria pobablement destinat á contenir alguna inscripció ó potser una imatge tutelar del riu que corre sota, pero que ara's troba buit.¹²⁷

Al tornar á la vila vegí á la dreita un gran edifici de rajola, desfet, arruïnat, mal-més, ab la terra de son entorn excavada en totas direccions. *Es lo palau del Rey bárbaro*, me digué mon guia. Aixís es coneguda en lo pais aquella construcció que era un gran temple dedicat per los romans á la Fortuna, y vora'l qual l'Emperador Felip l'Arab manà construir una basílica l'any 247.¹²⁸

Aqueixos restos, aixís bé tants altres de que está plé aquell endret, provan abundantment la importancia de la vella Torres. La devia á sa proximitat al mar, á sa privilegiada situació en lo fons del golf, á ser lo lloch natural per ahont lo comers de Cerdenya trobava eixida vers lo nort. Mes estas mateixas causas motivaren sa rápida ruïna allá en los dias tristos de las invasions sarrahinas, quan tots los pobles del Mediterrani se vejeran amenassats en sa propia existencia per estranyas

125. Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 385.

126. Eduart TODA (1903), *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, p. 110: «á las dotze d'un mitjdia d'Abril».

127. Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 383: «Dans une pile qui supporte les deux dernières arcades vers l'ouest, on voit un vide ou espèce de niche, probablement jadis destinée à renfermer quelque buste ou statue, ou bien quelque colonne avec inscription».

128. Aquesta informació, inclòs el nom del «Palazzo del re Barbaro» (que Della Marmora esmenta en italià), aquí posat en boca d'un guia local, és extreta d'Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 383-384.

hordas asiàtiques que dirigia vers l'Europa l'ardor bèlich de son fanatisme religiós. Las invasions islamistas que devastaren lo nort de la Cerdenya, no deixaren en Torres pedra sobre pedra.¹²⁹

Un escriptor del país, Anton de Tharros, que vivia en los sigles VIII ó IX de la Era cristiana, nos conta en curiosa crònica que ha arribat fins á nosaltres, com se efectuá la destrucció de Port Torres. Sas sentidas paraules mereixen ser textualment copiadas, perquè además donan idea de com desde'l vell llatí s'anava transformant la llengua de aquest poble que quatre sigles mes tart tant bé devia rebre y usar la nostra catalana. Heus aquí lo que escrivia aquell historiador:

(Copiar en l'*Itinerari de Lamàrmora*, vol. 2, pag. 387.)¹³⁰

[*Turrium*. Ipsa citate secunda, ki furit in parte destructa de ipsos barbaros, furit Turres, et fudit magna et hornata de magnas turre et magnas domos de splendore: ki ipsu primu fundatore furit unu Hercule filiu de ipsu patre Sardu de ipsa Libya, et non furit Deu Hercule de ipsas fabulas; ki furit homine de beritate famosu de guerra; ki hat binkidu ipsos Egiptios et Grecos, et hat dominatu ipsos populos ad obendientia sua, augmentandu ipsu dominiu de ipsu patre. Acusta citate hat eciam magnos homines et fortes de mente et de animu bono ad ipsa guerra. Ube est ipsu templu de ipsa Fortuna, et ipsu templu de Benus nominatu de ipsos architeptos? Ube est ipsu Palatium magnu de delicias de ipsu rege Herkule, et ipsu amphiteatru et capitolum et alteras magnificentias? Proh dolore! Comodo restant ipsas petras et paucas domos et paucas turre, ki plus sunt speluncas in ipsos montes. De tantos edificios solu restant ipsu ponte de ipsos Romanos ki non poterunt strumare ipsos Saracenos, quando furunt respintos sos Saracenos usque ad mare, et solu restat pro memoria de ipsu magnu patre Sardu ipsa statua sua, ki ipsa pietate de ipsos pastores de Fraxa, de tempu de ipsos Bandalos, hant portatu de ipsu templu suu ad ipsa citate de Turres: ki lu venerabant etiam ipsos antiquos Turrenses pro amore de Hercule filiu suu; ki pro ipsos Bandalos ipsos pastores non poterunt benire in ipsa citate de Tharros patria mea karissima.]

A la invasió dels sarrahins seguí en Cerdenya la guerra.¹³¹ Los pobles del interior no volgueren subjectarse al jou estrany que se'ls imposava, y durant

129. Aquí acaba el capítol dedicat a «Port de Torres» de *Recorts catalans de Sardenya*. Notem que Toda no hi recull la referència a Anton de Tharros i a la seva fantasiosa crònica.

130. Aquest tipus d'anotacions és freqüent en els esborranys de Toda, que a la còpia en brut dels seus articles vol estalviar-se la inútil tasca de copiar els textos que transcriurà, en la còpia en net, a partir d'altres fonts documentals. Transcrivim entre claudàtors el text atribuït a Anton de Tharros a partir d'Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 387-389.

131. A partir d'aquest paràgraf, el text de l'article fou reprès en el capítol dedicat a «La Basílica de Sant Gaví», de *Recorts catalans de Sardenya*.

mes de trescents anys lluytaren ab varia fortuna per lo deslliurament de son pais. No l'haurian alcançat sense l'auxili que'ls vingué de fora, ofert en l'any 1020 per los pisans y genovesos que devian llavors comensar sa turbulenta y esteril dominació de la isla. Los mercenaris d'eixas Repúblicas ocuparen Port Torres y aixecaren las fortificacions de sa marina, de las quals, com ja he dit avans, queda encara en peu la solida torre que sembla aixecarse de las ayguas com un titá marí.¹³² Vers aquesta época ó alguns anys mes tart la pietat popular construí un altre edifici en lo interior de la vila. Vers sa banda del sur y en una eminencia coneguda per lo nom de montanya dels angels,¹³³ un dels jutjes ó capdills populars de Cerdenya, Comita tercer, feu erigir una gran basilica en memoria de tres sants que havian obtingut la palma del martiri en aquella terra, Gaví, Proto y Jener.¹³⁴ Aquell temple, obra primorosa del art cristiá en sa concepció mes senzilla y pura data al menys del sigle XII, y avuy está en peu y's conserva casi intacte.

Fou aquest lo lloch que esculliren los catalans pera assegurar sa dominació en lo nort de la Cerdenya, y al efecte fortificaren la basilica rodejantla de grossas murallas flanquejadas de altas torres. També subsisteixen encara, y confesso que no sens emoció vaig pararme á contemplar las catalanas barras esculpidas en la clau de pedra del arch de entrada. Las lladroneras d'eixas torres están destruidas, aixis com han desaparegut las construccions interiors de aquell veritable castell, avuy entregat al domini particular. La data de son abandono no deu ser molt antiga, puig en lo travessar d'un pou que's veu al mitj de la plassa de armas, hi llegí la [al ms. manquen els fulls 12 i s.].

Callar 24 Juny 1887

132. L'atribució de la torre als «mercenaris» pisans i genovesos no és recollida a *Recorts catalans de Sardenya*, on trobem, en un altre punt (p. 103-104), una atribució catalana: «He dit que al costat del port s'aixeca una gran torre. Es octagonal, y ostenta encara sa corona de marlets y sas llargas aspilletas que bé mostran la época en que fou construhida. Es una fortalesa catalana, per nostres reys confiada á la ciutat de Sásser pera seguretat del golf».

133. Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 413: «*Monte Agellu*, nom que l'on fait dériver de *petit champ de repos*». Eduard Toda ha adaptat al català, amb molt poc d'incert, el terme *agellu*, 'camp petit'.

134. *Jener*: al ms., corregint un ratllat «Januari» (pres d'Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 413), que serà, però, recuperat en les successives versions d'aquest article.

Apèndix 3. Sàsser¹³⁵

Trist y desolat es l'aspecte de la regió turritana¹³⁶ al nord de la Cerdenya. Plena d'estanys d'aygua negra y corrompuda, may pot lliurarse de la *malaria*,¹³⁷ eixa crudel enfermetat que ataca al home, lo debilita, li trenca'ls ossos y acaba per inutilisar totas sas energias, deixantlo en la mes completa postració. En aquells prats sols hi creixen los juncals y la herba, y sols s'hi veuhen los ramats de bestiar que guarda algun pastor flach, esgroguehit, portant en la cara la marca terrible del flagell que assota son país.

Més enllá, cap á la banda de ponent,¹³⁸ comensa la regió montanyosa de la Nurra, semblant á un trós de desert africá deixat en Europa per descuit de la naturaleza. Los camps de arena y pedra no sustentan cap vegetació, falta l'aygua en las secas y peladas torrenteras, y falta la vida en la gran encontrada que vá desde Torres¹³⁹ al Cap Negre¹⁴⁰ y de Alguer fins a Sàsser. Sols al llarch de la costa algunas salinas y almadravas¹⁴¹ retenen curta y miserable població.¹⁴²

Lo camp de Sasser es ja molt mes bonich. Las ayguas de dos ó tres petits rius se reuneixen en las valls que assahonan y tornan com jardins de primavera; mentres que en las vehinas montanyas lo groixut oliver puja á las mes altas cimas, sens por que may un fret d'hivern vinga a gelar la sava de sas socas ó á cremar las fullas de son brancatje. Espessas tancas de cactus o figueras de moro limitan las propietats particulars en aquell terme, com en molts altres de la Cerdenya, y aquí y allá

135. Text firmat a Càller l'11 de juliol de 1887. Edició a partir de l'esborrany conservat a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer de Vilanova i la Geltrú. No tenim en compte, si no aporten informació d'interès, les correccions autògrafes contemporànies a la redacció del text. L'article aparegué pocs dies més tard a *La Renaixensa: Diari de Catalunya*, any xvii (1887), (juliol), p. 4214 i s. Posteriorment fou parcialment reutilitzat, amb nombroses variants i aprofundiments diversos, a l'article del mateix títol aparegut el 1889 a *La Il·lustració Catalana*, any x, núm. 207 (28 febrer 1889), p. 51-54, i en el capítol, també del mateix títol, de *Recorts catalans de Sardenya*, p. 80-90.

136. *turritana*: és a dir, propera a Porto Torres, tot reprement el tema del precedent article. A Eduard TODA (1903), *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, p. 80, hi trobem molt més planerament: «l'aspecte de la costa de Sardenya al nord de la Isla».

137. *malaria*: Eduard TODA (1903), *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, p. 80, «*intemperie*», terme utilitzat a Sardenya com a sinònim de malària.

138. *ponent*: ms., corregint «orient».

139. *Torres*: Eduard TODA (1903), *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, p. 80, «Llinarre», error tipogràfic per «Llinayre».

140. Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 378: «Capo Negretto».

141. Pel que fa a les almadraves a Sardenya, inclosa aquesta de Saline, vegeu Francesc-Xavier LLORCA IBI (2008), «Turina bella. Llengua i cultura de la tonyina a Sardenya», *Insula: Quaderno di Cultura Sarda*, núm. 3 (juny), p. 99-123.

142. Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 378-379.

una palmera sola, trista, melancolica, aixeca al aire sa enmagrida copa que no verdeja sots los raigs abrusadors del sol africá. Aquest espectacle ha inspirat á algun viatjer la idea de que en la isla comensa l'Orient. Nó: aixó no pot ser oriental més que pera qui may ha visitat las terras de Africa ó de la India, puig á fi de comp-tes sols se troba en Cerdenya una pobre parodia de aquellas grossas y luxuriantes vegetacions que son l'encant de las terras tropicals.

Entrem á Sásser. Basta donarhi¹⁴³ un cop d'ull per veure que aquell poble está sufrint una gran transformació. Los vells casals desapareixen pera cedir son lloch á construccions modernas: la vila nova ha arrebatat lo cercle de murallas que edificaren los aragonesos,¹⁴⁴ obrintlo en cent diversos llocs:¹⁴⁵ lo desitj de oferir l'aspecte de ciutat de nostres dias arruina temples, desfá carrers, enxampla arrabals y plassas y acabarà per no deixar de la passada Sasser mes que'l recort del lloch ahont existia, al igual de aquells pobles grechs¹⁴⁶ del vell Egipte que nivellaban primer las runas de las vilas faraónicas pera després aixecarhi sas vivendas.

¿Convé que segueixi tal cambi dels antichs pobles? La fatalitat sembla espenyels á tots en la via de las modernas transformacions, y no'ls atura la veu adolorida dels amichs de las vetllurias que en vá lamenta y plora aquesta profanació. Si á la vida actual son necessarias novas eixidas, camps mes vastes, espays majors dels que tenían avans los pobles, no era pas necessari destruir d'un cop de pich los vells edificis, que deurian esser respectats com muts testimonis de altres temps y altrás costums. Ademes en cada hù d'eixos cambis l'art hi pert casi sempre, la historia veu arrancada una de sas mes palpitants fullas, una familia troba sa llar enderrocada, tot lo poble hi enterra sovint una tradició, un recort, una memoria. Eixempleu, doncs, las vilas per fora, mes deixeu sos recons antichs i ronechs, sos carrers estrets, sos llocs ombrivols, ahont sembla que encara hi flota l'ánima de las generacions que allí visqueren.¹⁴⁷

Al fer eixas consideracions, que més d'un cop m'han assaltat en lo curs de mos viatjes, no podia menos de lamentar los cambis que sofreix Sasser. Ma primera diligencia en la vila fou anar á veure son castell. Sigué construit en 1330 per los catalans, en la part alta de la ciutat,¹⁴⁸ pero no'l reconixerian avuy ni nostras

143. *donarhi*: ms., corregint «pegarhi».

144. *los aragonesos*: Eduart TODA (1903), *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, p. 82, «los catalans».

145. Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 329.

146. *grechs*: Eduart TODA (1903), *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, p. 82, «ptolemáichs».

147. Eduart TODA (1903), *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, p. 83, afegeix: «Son reliquias dels morts que deurian respectar los vius».

148. Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 332: «Le château de Sassari est construit extérieurement en pierres de taille; il est placé à la partie

guarnicions del passat segle, al veure emblanquinat lo muradal de pedra y cobertas de guix, despres d'haver sigut malmesas, las torres que flanquejavan sos costats.¹⁴⁹ Tristos recorts guarda'l poble del castell, ahont desde la época dels Reys catolichs hi tingué sa principal residencia la Inquisió de Cerdenya,¹⁵⁰ de la qual se conservan encara los negres calabossos ahont gerniren tantas victimas del poder absolut y de las supersticions populars de que encar está plagada aquesta terra.

Sasser conserva pochos monuments de la época espanyola. La catedral, barroca, carregada de adornos, prova evident de la decadencia del art, fou refeta en los darrers dias de nostra dominació. La Universitat, la font de Rosselló¹⁵¹ que surteix d'aygua la vila, varis convents encara en peu, perteneixen també á dita época. La present sols ha desfet pera obrir plassas y examplar carrers, tots bonichs, luxuosos, pero absolutament inservibles en una ciutat que no té aygua pera apagar la pols y que avuy careix d'ombras que refresquin y temperin los raigs de foch de son sol d'istiu.¹⁵²

La població de Sasser fou sempre desafecte á la casa de Aragó, y en los temps en que nostres Reys catalans lluytavan cada dia ab serias dificultats pera afermar son domini sobre la Cerdenya, mes de quatre voltas aquella's rebelá fent causa comú ab los Doria, los Arborea, lo viscomte de Narbona, tots los capdills en fí que volgueren sostraire'l país al govern de Barcelona. *Traidor com un sassarés*, es ditxo que s'ha repetit á Alguer,¹⁵³ població esta eminentment catalana, fins als nostres dias. Tal sentiment de hostilitat se manifestá ben clarament en la cruenta lluyta de principis del darrer segle, quan se disputavan lo trono d'Espanya Felip V y l'Arxiduc. En Cerdenya s'havia en 1701 proclamat al primer, qui guanyá aquest poble

la plus élevée de la ville, et dit-on, sur l'emplacement d'un château plus ancien. Il fu bâti en 1330 par Raymond de Monte-Pavone, premier Gouverneur général du Logudoro sous les Aragonais».

149. Toda no s'ha adonat que, de fet, el Castell ja no existeix: precisament pel seu fosc record, i naturalment per interessos urbanístics, el 1887 ja havia estat parcialment enderrocat. A Eduard TODA (1903), *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, p. 83, més informat, Toda corregirà aquest passatge: «Son castell, lo famós castell construït en 1330 per los monarcas catalans y ahont, en temps dels Reys catòlics, s'instalá la inquisició sardenyesa, ha desaparegut en 1883 pera fer lloch á un quartel. Las murallas han caygut en bona part, y sols un petit tros vers la part de llevant de la vila, mostra lo que foren son altíssim muradal y sas esbeltas torres».

150. Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 333.

151. El nom real de la font és *Rosello*, detalladament descrita a Eduard TODA (1903), *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, p. 83-84. Eduard Toda no s'avé de cap de les maneres amb el barroc: «Lo monument que forma la font es bonich, malgrat la época en que fou construït, l'any 1605».

152. Recordem que Eduard Toda només coneixia la ciutat gràcies a una passejada que hi havia fet el dia 1 de juny. Tractant de la visita al pont romà de Porto Torres, ja havia fet referència a «la calor tropical que se sent per aquí á las dotse del mitjdia».

153. Aquesta frase, inspirada en les antigues *Cobles de la conquesta dels francesos* —i, per tant, anacrònica el segle XIX— fou eliminada de *Recorts*.

per sorpresa fenthi entrar son virrey Ferran de Moncada duch de San Joan; pero las primeras flamaradas de la insurrecció catalana aclamant per monarca á Carles d'Austria encengueren la isla, que en 1707 se posá resoltament al costat de l'Emperador austriach contra'l Borbó. Tots los pobles seguiren ab entusiasme la causa catalana, tots menos Sasser, ahont es fama que comensá á cantarse un refrá popular que encara es viu en nostres dias. Diu aixis:

*Per nos non e middori (millorament)
Que regni Philipu quintu
O regni l'Imperator.*¹⁵⁴

Mes Sásser, que no fou la vila de la fidelitat, sigué en cambi lo poble ahont semblavan haverse arrelat totas las envejas.¹⁵⁵ En primer terme aquells ciutadans la emprehengueren contra'ls catalans d'Alguer, á qui fá sigles arribaren á prohibir que cap de ells, noble ó villá, pogués entrar en Sásser portant espasa. Los de Alguer respongueren á la injuria manant que cap sassarés entrés en sa vila á menos de portar duas espasas, una en cada costat del cinturó. La llisó era natural y oportuna.

Mes tart las envejas de Sásser se dirigiren contra Cáller á la qual no perdonavan l'haver obtingut en tots temps y baix totas las dominacions la categoria de capital de la isla. Eixa rivalitat se manifestá especialment en las discusions que tenían lloch al reunir-se lo Parlament de Cerdenya, y no ha pogut acallarse ni en la época contemporanea, subsistint la inquina que las duas vilas se tenen, y de que sos habitants individualment participan.

La llengua de Sásser está formada per un dialecte especial que s'anomena *lo sart de longudoro* [*sic*, per «Logudoro»]. No té grans discrepàncies ab los altres dialectes de la isla, dels que potser millor se diferencia en rahó del gran caudal de paraulas catalanas que conserva.¹⁵⁶

Los vestits de la gent guardan encara las vellas modas del pais. No'm refereixo ab aixó á dintre mateix de la ciutat, ahont si bé es veritat que'ls trajos locals abun-

154. Giovanni SPANO (1871), *Proverbi sardi*, Cáller, Tipografia del Commercio, s. v. *meddori*: «Pal noi non v'è middori / O sia Filippu chintu / O sia l'Imperator».

155. A partir d'aquest punt, a *Recorts catalans de Sardenya*, Eduard Toda proposa una sèrie de dades d'arxiu, naturalment adquirides en data posterior a la redacció d'aquest article, i deixa de transcriure els paràgrafs que segueixen en aquest esborrany.

156. Aquestes afirmacions de Toda no tenen cap sentit des d'un punt de vista lingüístic. La variant pròpia de la ciutat de Sásser és el sasserès, no pas el logudorès, i no consta que el català hi hagi penetrat amb més intensitat que a la resta de les variants lingüístiques de Sardenya. És possible que Toda, que consulta documents antics al ja esmentat *Codex diplomaticus Sardiniae* de Pasquale Tola, trobi documents medievals redactats en logudorès a Sásser, quan la variant sasseresa encara no havia tingut accés a la forma escrita.

dan, en cambi se veu molta gent vestida al us ordinari de Europa. Y es natural que aixó succeheixi, tenint en compte lo número considerable de italians continentals, empleats y altres, que allí viu. Mes per la rodonada de Sásser impera encara entre'ls homes la negra barretina. Lo gech ab caputxa, la calsa curta coberta per la gonella y'l calsó de pany negre. Las donas també's distingeixen per la varietat de sos vestits y la riquesa de sos adornos, dels que he tingut la fortuna de fer acopi pera portar á Catalunya.

Pochs dias he passat á Sásser, puig aviat vaig veure lo que bonament y á la lleugera me proposava visitar, y la idea de tornarhi pera registrar sos arxius me'l feu deixar sens pena. Vaig, sí, sentir molt no serme possible avansar fins á Alguer que tenia tan sols á 45 kilómetres de distancia, mes presants atencions me cridavan cap al Sur de la Cerdenya, ahont lo tren de Cáller me portá rapidament. Lo viatge's realisa en bonas condicions y per llochs de molta importancia, com Ploghe y Macomer, la terra dels famosos *nuragas*,¹⁵⁷ closos fortificats de la població aborigene de la isla. Y per allá's troban també Oristán, Uras, Sanluri, y tants y tants altres llochs, que encara conservan lo sagell de nostra dominació, la marca de nostre pas, lo recort llegendari dels fets heroichs que hi portaren á cap las armas catalanas.

E. Toda
 Caller 11 de juliol de 1887

157. Adaptació catalana del plural sard *nuraghes*, que en català dóna, però, la forma *nurags*.

FOTOGRAFIA 1. Títol: «Cagliari. Sardenya». Paisatge urbà no identificat.

FOTOGRAFIA 2. Porto Torres.

FOTOGRAFIA 3. Absis de la basílica de Sant Gaví, a Porto Torres.

FOTOGRAFIA 4. Pont romà de Porto Torres.

FOTOGRAFIA 5. Església de Sant Sadurní, a Càller.

FOTOGRAFIA 6. Altar major de la basílica de Sant Gavi, a Porto Torres.

FOTOGRAFIA 7. Títol: «Interior de San Gavino. Porto Torres».

FOTOGRAFIA 8. Església de la Mare de Déu de Bonaire, a Càller.

FOTOGRAFIA 9. Títol: «Montserrat. Sàsser».

FOTOGRAFIA 10. Família Puliga, Nurra. FONT: Arxiu Fotogràfic de Barcelona.